

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 15 * άνοιξη 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γιάννης Δάλλας, Για τη λογοτεχνική γλωσσομάθεια του Καβάφη (Με μια σχετική παρέκβαση στον Γλ. Αλιθέρση) [3]. Το «τριπίθαμο μπουρίκι» της Γυναίκας της Ζάκυθος [10] ~ Αικατερίνη Κουμαριανού, Δυτικά φυλλάδια για τον Πόλεμο της Κύπρου (1570-1572) [7] ~ Περικλής Παγκράτης, «Τριπίθαμο μπουρίκι» [8] ~ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Παρισιανός [11]. Απροσδόκητος συνεπικριτής και απροσδοκητότερος θαυμαστής. Ραγκαδικά στον Παπαδιαμάντη [19] ~ Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Μια επώνυμη μαρτυρία για τον Νικόλαο Β. Βωτυρά [12] ~ Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Άλτρος κάβος κονταρέμο(υ)ς»: η βαβελική αναζήτηση μιας επανερχόμενης παπαδιαμαντικής αναφοράς [13]. «Ρόδα στο μαντίλι» ή πόσο μακρύ είναι το κρητικό ποδάρι στον «Πραματευτή από τη Σιδώνα» του Σεφέρη; [35] ~ Λευτέρης Παπαλεοντίου, Πιθανή πηγή για την «9η Ιουλίου 1821...» του Β. Μιχαηλίδη [21]. «Γράμμα στη μητέρα»: Μια πιθανή σχέση του Κ. Μόντη με τον Σ. Κουαζιμόντο [41]. Ποίημα του Μ. Σαχτούρη στα Κυπριακά Χρονικά [44] ~ Παύλος Αγγελόπουλος, Για τους αντιήρωες του Ανδρέα Καρκαβίτσα και τη μαύρη αφανή κλωστή [24]. Το διήγημα «Ναυάγια» από την α' (1899) στη β' έκδοση (1919) (Η αποφυγή της αισθηματολογίας) [25] ~ Ξ.Α. Κοκόλης, Η «εξαγωγική παύλα»: ένα ακατάγραφο σημείο στίξης στα Σατιρικά Γυμνάσματα του Παλαμά [26] ~ Γεωργία Πατερίδου, Γιάννη Ψυχάρη: Μια άγνωστη Εισαγωγή (1903) [29] ~ Μαρία Ξάνθου, «Κακοί» και «καλοί» μαθητές του Γεωργίου Σουρή [33] ~ Σάββας Παύλου, Κίονες - Χορδές / Πληγή στην πληγή: Συμπληρωματικά [40] ~ Θεοδόσης Πυλαρινός, Μια ευχαριστήρια κάρτα του Κώστα Ταχτσή προς τον Στέλιο Γεράνη [42] ~ Φοίβος Σταυρίδης, Οι επιμέλειες βιβλίων από τον Θεοδόση Νικολάου [46] ~ Μ-Φ, Χειρόγραφο ποίημα του Τ. Ανθία από τα Σφουρίγματα του αλήτη (Από το αρχείο του περιοδικού Νέα Εποχή) [47]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 15 * άνοιξη 2004

Υπεύθυνοι έκδοσης:

Φοίβος Σταυρίδης, Τ. Θ. 40447, 6304 Λάρνακα (τηλ. 24652974,
e-mail: stavride@logosnet.cy.net)

Σάββας Παύλου, Χρυσάνθου Μυλωνά 5, Άγιοι Ομολογητές, 1085 Λευκωσία
(τηλ. 22316667)

Λευτέρης Παπαλεοντίου, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τ.Θ. 20537,
1678 Λευκωσία (τηλ. 22892375, 22338827, e-mail: gpel@ucy.ac.cy, τηλεμοι-
ότυπο 22751383)

§

Εκτύπωση:

Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ., Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιότυπο 22435698)

§

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη-φθινόπωρο)

Συνεργασίες, αλληλογραφία αποστέλλονται στους υπευθύνους της έκδοσης.

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Επιλέγονται αυστηρώς «μικροφιλολογικά» κείμενα (με ελάχιστες υποσημειώσεις) και αποκλείονται δοκίμια ή ανακοινώσεις ευρύτερου φιλολογικού ενδιαφέροντος. Μικροφιλολογικές συνεργασίες που αναφέρονται σε επιστολικό υλικό δημοσιεύονται μόνον αν συνεισφέρουν στη φιλολογική έρευνα.

Τα δημοσιευόμενα κείμενα δεν εκφράζουν κατ' ανάγκην τις απόψεις των υπευθύνων έκδοσης. Ακολουθούνται το τονικό σύστημα και οι ορθογραφικές ιδιομορφίες του συγγραφέα. Δεχόμαστε δισκέτες κατά προτίμηση σε πρόγραμμα Word για Macintosh. Όσοι χρησιμοποιούν PC, τους παρακαλούμε να σώζουν τα κείμενά τους στη μορφή MS Word ή Rich Text Format.

Ευχαρίστως δεχόμαστε συμπληρώματα για τη Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας, που θα καταχωρηθούν απευθείας στην ηλεκτρονική της μορφή μόλις πάρει τη θέση της στο διαδίκτυο.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: **ISSN 1450-0132**

Η έκδοση επιχορηγείται από τις
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Γιά τή λογοτεχνική γλωσσομάθεια του Κ.Π. Καβάφη
(Μέ μιά σχετική παρέκβαση στον Γλ. Ἀλιθέρση)

Ι. Σέ πρόσφατη ανακοίνωσή μου, πού ἔγινε κατά τή διεξαγωγή ἑνός καθαρολογικοῦ συνεδρίου ἀπό τό Τμήμα Νεοελληνικῆς Γλώσσας καί Λογοτεχνίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀνατολικῶν Σπουδῶν στή Napoli (28/29.XI.2003) παρουσίασα μιά σειρά ἀπό χειρόγραφα σχόλια –προσημειώματα τῶν μελετῶν– τοῦ Τέλλου Ἐγγρα γιά τόν Καβάφη (βλ. σχετικά, «Ὁ Καβάφης τοῦ Τέλλου Ἐγγρα», *Πόρφυρας*, τχ. 110, Ἰαν.-Μάρτ. 2004, σσ. 605-618). Μεταξύ αὐτῶν καί τό ἐξῆς ἀπόσπασμα ἀνέκδοτης ἐπιστολῆς ἄγνωστου παραλήπτη (ἀπό τόν Καβάφη) καί ἀποστολέα (πρός τόν Ἐγγρα), στήν ὁποία ὁ Ἀλεξανδρινός μιλά πρώτη φορά γιά τή «λογοτεχνική» του γλωσσομάθεια. Τό παραθέτω, ὅπως ἔχει χτυπηθεῖ σέ γραφομηχανή τῆς ἐποχῆς:

..... Εἶδα τῶ ἄρθρον τοῦ Ἐγγρα. Πές τον, παρακαλῶ, ὅτι τόν εὐχαριστῶ πολὺ γιά τήν φιλία του. Στὸ βιογραφικὸν λέγει ὅτι ξέρω τήν Ἀγγλικὴν λογοτεχνίαν. Εἶναι ἀληθές. Κυρίως, τήν καλαισιότεραν. Ἔτσι καὶ στήν Γαλλικὴν: ἀπὸ τοῦς πολὺ καινούριους γνωρίζω λίγους μόνον, καὶ ὄχι βαθυτά. Μπορεῖς γιὰ νὰ εἶναι πληροφορημένος- νὰ τοῦ ἀναφέρεις ὅτι Γερμανικὰ φέν ξέρω, καὶ δέν γνωρίζω τοῦς Γερμανοῦς λογοτέχνας μῆτε ἐκ μεταφράσεων. (Μόνον κάτι καλαιὰ διάβασα μεταφρασμένα τὸν "Φάουστ" τοῦ Γκαίτε, μερικὰ ποιήματα τοῦ Χάινε). Τὸ ἴδιο μὲ συμβαίνει καὶ γιὰ τοῦς Ἰταλοῦς λογοτέχνας ἐκτὸς τῶν κλασικῶν: Ἰταλικὰ ὅμως μωρῶ καὶ διαβάζω: ἀλλὰ δέν ξέρω ἄρκετὰ γιὰ νὰ ἐκτιμῆσω τὸ ὄφθῆ ἑνὸς λογοτέχνου, ἢ καὶ νὰ ἐννοήσω ὄλες, ὄλες τὲς λέξεις του εὐχερῶς.

.....

Ἀλλὰ ποῖός ὑπῆρξε ὁ παραλήπτης καί ἀποστολέας πρὸς τόν Ἐγγρα τῆς ἐπίμαχης ἐπιστολῆς; Θέλω νὰ πιστεύω ὁ Μάριος Βαϊάνος, ὁ διάπυρος μεσίτης τοῦ ἔργου τοῦ Καβάφη στήν πνευματικὴ ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν. Τό ὑποθέτω καὶ ἀπὸ τήν προβολή πού τοῦ ἐξασφάλισε στὰ περιοδικὰ του, ἰδιαίτερα στή *Νέα Τέχνη* (τχ. 7/10, Ἰούλ.-Ὀκτ. 1924), μέ τίς κρίσεις ἐκλεκτῶν λογοτεχνῶν πού ἐξεμαίευσε ὑπὲρ αὐτοῦ (μεταξύ τῶν κρίσεων καὶ ἡ μελέτη «Στὸ περιθώριον τοῦ Καβάφη: Ἡ θρησκευτικὴ μυστικοπάθεια» τοῦ Γ. Ἐγγρα) ἕως τὰ *Ἑλληνικὰ Φύλλα* (τά Πασχαλινὰ, τοῦ

1936), όπου αναθεωρείται και η παλιά αρνητική θέση του Ὁρέστη Διγενῆ (Γ. Θεοτοκά) γιά τόν Καβάφη (*Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, 1929). Μιά συστηματικότερη ἔρευνα και ἀξιοποίηση τοῦ Ἀρχείου Μάριου Βαϊάνου, πού φυλάσσεται σήμερα στά Ἐκπαιδευτήρια Γ. Δολιανίτη, θέλω νά πιστεύω πώς θά δικαιώσει τήν ὑπόθεσή μου. Συστηματικότερη και πιά ἐξαντλητική ἀπό μία πρώτη πού ἐπιχειρήθηκε (Κ.Π. Καβάφη, *Ἐπιστολές στόν Μάριο Βαϊάνο*, Εἰσαγωγή, Παρουσίαση, Σχόλια και Σημειώματα Ε.Ν. Μόσχου, Ἐστία 1979).

II. Μία δεύτερη ὑποψηφιότητα πατρότητας θά μπορούσε ἐνδεχομένως νά ἀποδοθεῖ και στό ὄνομα ἑνός ἀπό τούς πλέον ἀγνωρισμένους Κυπριῶτες τῆς Αἰγύπτου. Στό ὄνομα τοῦ Γλαῦκου Ἀλιθέρση (λογοτεχνικό ψευδώνυμο τοῦ ἐκ Λεμεσοῦ Μιχ. Χατζηδημητρίου), ποιητῆ τῆς σικελιανικῆς σχολῆς (ὅπως ἐξυπονοεῖται, ἐκτός ἀπό τό ὕφος του, και ἀπ' τά δύο συνθετικά τοῦ ψευδωνύμου του: Γλαῦκος = γιός τοῦ ποιητῆ τῶν Δελφικῶν ἑορτῶν και Ἀλιθέρσης = μάντης). Λέγω ἐνδεχομένως, γιατί ξέρομε ἀπό τούς συγχρόνους του πώς πρώτα και στή συντροφιά τοῦ ποιητῆ ἐνόσωζοσε σύχναζε και στό τέλος πώς ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς παραστάτες τοῦ φερέτρου στήν κηδεῖα του (μαρτυρία Πόλυ Μοδινοῦ).

Θαυμαστής λοιπόν και φίλος τοῦ Καβάφη, ἀρχικά. Μάλιστα στούς Πίνακες ἀποστολῆς τευχῶν και συλλογῶν τοῦ ποιητῆ φέρεται ὡς ἕνας ἀπ' τούς διεκπεραιωτές τους (μεταξύ ὀλίγων ἄλλων, λ.χ., τῆς Ζελίτα, τοῦ Βρισμιτζάκη, τοῦ Βαϊάνου), μέ τήν ἐνδειξη «πρός διανομήν» ἢ «γιά νά τά δόσῃ». Ὡσπου τέλος, πλησιάζοντας τό θέμα μας, διαβάζομε τό 1920, προκειμένου «νά δοθῇ» ἢ «Συλλογή 1909-1911», τήν παρακάτω ἀναγραφή: «Γ. Ἀλιθέρσης (γιά Τέλλον Ἄγραν)» (Γ.Π. Σαββίδης, *Οἱ Καβαφικές ἐκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και Σχόλιο*, Ἐκδοση Ταχυδρόμου 1966, σ. 236). Τότε ἀκριβῶς στόν Ἀλιθέρση ἀποτείνεται και ὁ Ἄγρας, προκειμένου νά ἀρυσθεῖ βιβλιοκριτικές πληροφορίες γιά τήν πρώτη του ἐργασία πού ἐτοίμαζε γιά τόν Καβάφη—τήν ἐκφώνησε ἀπό τό βῆμα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου (1921) και τή δημοσίευσε στίς στήλες τοῦ *Δελτίου* τοῦ Ὁμίλου («Ὁ ποιητής Κ.Π. Καβάφης, 1922)—ὅπως δείχνει και ἡ ἀνέκδοτη ἐπιστολή πού ἀπό τά Ἀρχεῖα τοῦ Ε.Λ.Ι.Α. ὅπου και αὐτή ἀπόκειται, κατά παραχώρηση τοῦ φίλου Μάνου Χαριτάτου, τήν ἀνακοινῶν:

Ἀγαπητέ μου

Σᾶς γράφω σύντομα, ἀπλῶς γιά νά σᾶς εὐχαριστήσω.

Ἡ συμβολή Σας γιά τή μελέτη μου τοῦ ἔργου τοῦ Καβάφη, εἶναι ἀξία πολλῶν εὐχαριστιῶν. Ἀμφιβάλλω μόνον ἂν ἡ διάλεξη θά δοθῇ ἐντός τῆς ἐφετεινῆς περιόδου. Ζοῦμε μέσα σέ τόσα γεγονότα, μέσα σ' αὐτήν τήν Ἱστορία, ὥστε ἡ φιλολογία ἀκολουθεῖ εἰς δευτέραν μοῖραν. Ὅπως δῆποτε παρασκευάζω ἐν τάχει τήν μελέτη μου. Τήν μελέτη τοῦ Ξενοπούλου τήν ξέρω, τήν ἔχω ὑπ' ὄψιν μου.

Ὡστε οὔτε σεῖς περιοδικό! Μετά τήν ἀλλαγὴ τῆς κατευθύνσεως τῶν «Γραμμάτων», ἡ Ἀλεξάνδρεια θά μείνῃ χωρίς περιοδικό, καθώς και ἡ Ἀθήνα, ἡ ὅποια ἀντιπροσωπεύεται μόνο μέ τή «Μούσα» και τόν «Νουμᾶ».

Ὁ κ. Διαληθσιμᾶς, πού τόν ἐγνωρίσατε στήν Ἀλεξάνδρεια, μ' ἔρωτᾶ ἐπανειλημμένως.

Πῶς νά ἐξηγήσω τό γράμμα Σας; Ὡς ὀριστικόν ναύαγιον τῆς «Σκέψης»; Δέν γράφετε Σεῖς ὀλίγα λόγια στόν κ. Διαλησιμᾶ, ἂν θέλετε;

Δικός Σας / Τέλλος Ἄγρας

Σημειῶνω μερικά συμπληρωματικά. Ἡ ἀχρονολόγητη ἐπιστολή συμπεραίνεται ἀπό τίς ταχυδρομικές σφραγίδες τοῦ φακέλου τῆς πῶς στάλθηκε ἀπό τήν Ἀθήνα στίς 8.12.1920 καί ἔφτασε στήν Ἀλεξάνδρεια στίς 26.12.1920. Καί ἀναφερόμενη στήν Ἱστορία ὑπαινίσσεται τά γεγονότα ὕστερα ἀπό τούς δεύτερους Βαλκανικούς πολέμους, λήγοντος τοῦ 1920· ὁπότε σημειώνεται καί ἡ «ἀλλαγὴ τῆς κατευθύνσεως» τοῦ τελευταίου βου τόμου τῶν Ἀλεξανδρινῶν Γραμμάτων (τοῦ Στέφ. Πάργα) πρὸς τά κοινωνιολογικά μέ ἀρχισυντάκτη τόν Μιχ. Περίδη.

Ἀπό ἐδῶ καί πέρα, ἐκτρεπόμενοι ἐν μέρει καί ἀπ' τό θέμα μας, παρακολουθοῦμε τήν ἐξέλιξη καί τήν κατάληξη τῆς σχέσης Ἀλιθέρση καί Καβάφη. Μία σχέση πού δέν ἔμεινε ὡς τό τέλος ὁμαλή. Ὑστερα ἀπό τήν ἀρχική τῆς ἀνιούσα (ὡς τό 1922 καί τό 1923, πού ὁ Γλ. Ἀλιθέρσης γιά ὕστατη φορά καταγράφεται στούς Πίνακες ὡς ἀποδέκτης τῶν καθαφικῶν τευχῶν καί «συλλογῶν»), θά ἀκολουθήσει βαθμιαία ἡ κατιοῦσα. Ἡ βιβλιοθήκη Κ.Π. Καβάφη (καταγραφή καί ἐπιμέλεια Μιχαήλας Καραμπίνη-Ἰατροῦ, Ἀρχεῖο Καβάφη, Ἐρμῆς 2003), ἔκδοση πολύτιμη γιά οὐσιαστικότερα ζητήματα (ὅπως τήν ἐκμεταλλεύεται καί ἡ τρίτη ἐνότητα αὐτοῦ τοῦ σημειώματος), δείχνει ἔμμεσα τήν κατιοῦσα αὐτῆς τῆς σχέσης.

Τό ὑποδηλώνει μέ τή φθίνουσα, ἀπό ἀφιέρωση σέ ἀφιέρωση, θέρμη στά βιβλία, τά ὁποῖα χάρισε κατά καιρούς ὁ Ἀλιθέρσης στόν Καβάφη. Ἔτσι, ἐνῶ στήν πρώτη χαρισμένη συλλογῇ του Κρινάκια του γιαλοῦ 1918-1920 (1921) σημειώνεται ἡ θερμότερη ἀφιέρωση («Τοῦ σεβαστοῦ μου Δασκάλου καί μεγάλου μας ποιητῆ Καβάφη / Μ' ἐχτίμηση»), στήν τελευταία χαρισμένη μεταφραστική του ἔκδοση Ἀγγλικῆ ἀνθολογία II (1926) ἀναγράφεται ἡ ψυχρότερη («Στόν Κ.Π. Καβάφη»). Πιο ἀποκαλυπτική γιά τή χαιρεκακία τῆς εἶναι ἡ προτελευταία ἀφιέρωση στά Ἄπαντα τοῦ Μπρούκ (1925), τά ὁποῖα —ἐκδικούμενος θαρρεῖς— ἄφησε ἄκοπα ὁ Καβάφης στή βιβλιοθήκη του. Νά, π.χ., πῶς σχολιάζει αὐτή τήν πράξη ὁ αντικειμενικότερος καθαφιστής αὐτῶν τῶν χρόνων: «Καμιά φορά ἡ ἀφιέρωση κρύβει ἐχθρότητα ἢ πείραγμα. Ἔτσι, ὅταν ὁ κ. Γλαῦκος Ἀλιθέρσης γράφη στήν ἀφιέρωσή του πρὸς τόν Καβάφη, τῶν μεταφρασμένων Ἀπάντων τοῦ Ρούπερτ Μπρούκ, «Εἰς τόν φίλον ποιητῆν Κ. Καβάφην γιά νά γνωρίση τόν Μπρούκ», ἤθελε πραγματικά νά τοῦ εἶπῃ: Τόν γνωρίζετε καλύτερα κι' ἀπό μένα ἀφοῦ τόν μιμηθήκατε (Μιχ. Περίδη, Ὁ βίος καί τό ἔργο τοῦ Κωνστ. Καβάφη, Ἰκαρος 1948, σ. 75).

Ὁ Μιχ. Περίδης παραπέμπει γιά τήν παραπάνω ἐρμηνεῖα στά αὐτοσχόλια τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀλιθέρση· αὐτοσχόλια ἐνός βιβλίου ἀνοιχτά ἀντικαθαφικῶν Τό πρόβλημα τοῦ Καβάφη (1934). Σχόλια ἐνός μεταπαλαμικοῦ μέ τήν ἐπιχειρηματολογία μίας πολεμικῆς, πού ἀπ' τήν ἐπομένη τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ (1933) ἔρχονταν νά συμπαραθεῖ δίπλα σέ ἄλλες σχετικές, καί στήν σοβαρή ἕως σοβαροφανῆ τοῦ Τ. Μαλάνου (Ὁ ποιητής Κ.Π. Καβάφης [Ὁ ἄνθρωπος καί τό ἔργο του] 1933) καί στήν ἀβαρή τοῦ Ἄντ. Κόμη (Κ.Π. Καβάφης, 1935). Μία διαφοροετικῆ πολεμικῆ καί

ή δική του, πού τήν ἔκρινε στήν ἐποχή του ἀπ' τούς δόκιμους συμπατριῶτες του, ἀνάλογα, καί ὁ Ἄντ. Ἰντιάνος (Κυπριακά Γράμματα, τχ. 11, 1935) καί ὁ Αἰμ. Χ[ουρμούζιος] (Καθημερινή, 7.1.1935).

Μιά πολεμική πού κρίθηκε καί κατακρίθηκε δεόντως.

III. Ὑστερα ἀπό τά μικροφιλολογικά τῆς ἔρευνας ἃς περάσαμε στή μικροκριτική τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου. Ἐννοῶ τῆς ἀρχικῆς ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία συγκεντρώνει ἀπό τήν ἀποψη αὐτή πολύ ἐνδιαφέρον, γιατί ἀπτεται, στό βάθος μιᾶς προοπτικῆς, τῆς καθαφικῆς ποιητικῆς. Δέν προσφέρεται ἀπλῶς στήν κριτική τῶν ἐπιμέρους, ἀλλά ἀπαιτεῖ τήν ἐρμηνεῖα τοῦ ὀλικοῦ (ἢ κεντρικοῦ) νοήματός της.

Καί ἐξηγοῦμαι: Ἐκπληξή στόν ἀναγνώστη καί ἀμνηχάνια στόν μελετητή τοῦ ἔργου τοῦ Καβάφη προκαλεῖ ἡ ὁμολογία του γιά περιορισμένη γνώση (θά ἔλεγα ὀλιγωρία γιά τή γνώση) τῆς νεότερης λογοτεχνίας τῆς Εὐρώπης. Γιά ἕναν ποιητή πού στή συνειδήσή μας ἔχει ἐμπεδωθεῖ ὡς πρωτοπόρος Εὐρωπαῖος, μᾶς ξενίζει ἡ παραδοχή του πώς ἀπό τήν Ἀγγλική λογοτεχνία, λ.χ., ξέρε: «Κυρίως τήν παλαιότεραν. Ἔτσι καί στήν Γαλλική...» πώς δέν ξέρε: «τούς Γερμανούς λογοτέχνιας —ἐκτός τῶν κλασικῶν» καί γιά τά Ἰταλικά «δέν ξέρω ἀρκετά γιά νά ἐκτιμήσω τό ὕφος ἐνός λογοτέχνου». Πράγμα πού σημαίνει ἐν κατακλείδι καί ἔλλειψη παρακολούθησης, διερωτώμαστε, ὄχι ἀπλῶς τῶν ἔργων ἀλλά καί τῶν νεωτερικῶν —μοντέρνων— τάσεων τῆς σύγχρονης του Εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας;

Ἡ εἰκόνα αὐτή, σέ πρώτη ἀνάγνωση, μοιάζει νά πιστοποιεῖται καί ἀπό τά ποιητικά καί τά πεζά του ἔργα. Γίνονται ἀναφορές, σέ αὐτά, λ.χ., ἀπό τήν Ἰταλική λογοτεχνία, γιά νά ξεκινήσω ἀντίστροφα, στόν Δάντη («Che fece... il gran rifiuto», «Τό τέλος τοῦ Ὀδυσσεύς»), ἀπό τή Γαλλική ἰδίως στόν Μπωντλαίρ («Ἄλληλουχία κατά Βωδελαιῖρον», Ἀνέκδοτα σημειώματα Ποιητικῆς καί Ἠθικῆς, ΙΘ') καί ἀπό τήν Ἀγγλική στόν Μπράουνινγκ, στόν Τέννyson («Ἐνας μέγας Ἅγιος»), στόν Κήτς («Λάμια») —ὅλα ἀναφερόμενα, ὅπως σημειώνει στήν ἐπιστολή του ὁ ποιητής, σέ ἔργα τῆς παλαιότερης λογοτεχνίας. Μιά πλατύτερη εἰκόνα, πλουτισμένη μέ βιβλία πρόσφατων, μά χθεσινῶν καί αὐτῶν, ρευμάτων ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπ' τήν βιβλιοθήκη του, ὅπως διεξοδικά τήν περιγράφει καί τήν κρίνει, καί ἀπ' τήν ἀποψη τῶν γλωσσικῶν ὁμάδων τῶν βιβλίων σέ μία πρόσφατη μελέτη της ἡ Ἰατροῦ («Δυό τρία βιβλία ἱστορικοί καί ποιηταί», Νέα Ἔστια, τχ. 1761, Νοέμβρ. 2003, σσ. 685-688). Φυσικά ἡ ὁμολογία τοῦ Καβάφη γιά προσήλωση σέ ρεύματα καί σέ ἔργα χθεσινά τῆς Εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας δέν ἀποτελεῖ ἀδυναμία νεοτερισμού ἢ ὀπισθοδρομηση. Ἀλλά σέ συνάρτηση μαζί τους μαθητεύει καί ἀνεξάρτητα ἀπό αὐτά χειραφετεῖται καί πρωτοτυπεῖ ἡ ποίησή του. Γιατί αὐτά εἶναι οἱ σταθερές της καί αὐτά ἡ ἐπαλή της. Σταθερές ἐμπεδωμένες σέ ὑποδομή ὕλικου καί ἐδῶ παλαιότερου —ἀρχαίου—, πού ἐπικοινωνεῖ μέ τούς καιρούς μας χάρις στούς μηχανισμούς τῶν διαμέσων. Ὡσπου ἀπό τήν ἐπαλή τους, ἔγραφε ὁ Γ.Π. Σαββίδης (ὅ.π., 15): «τινάζει ἀπό πάνω του τίς σκουριές τοῦ Ρομαντισμοῦ καί τοῦ Παρνασσισμοῦ: ἀναζητεῖ καί τελικά βρίσκει ἕνα προσωπικό τρόπο ποιητικῆς ἔκφρασης πέρα ἀπό τόν αἰσθητισμό τῶν Συμβολιστῶν (καί παρακάμπτε: τό ἀδιέξοδο τῆς 'καθαρῆς ποίησης')».

Ἡ «προσωπικός τρόπος», πού βρῆκε ὕστερα ἀπό τήν τομή τοῦ 1911 (ἢ περίπου) ὁ Καβάφης, αὐτή εἶναι ἡ πρωτοτυπία του καί ἡ ποιητική του. Εἶναι ἡ δική του πρόταση μοντερνισμοῦ. Μία πρόταση οὐσιαστική πού ξέρει, «μέ τήν καλλιτεχνική της πανουργία, νά ἀνασυγχρονίζεται ἐκ τῶν ἐνότων καί ἔτσι νά νεωτερίζει. Νά ἀποστρέφεται τούς κραυγαλέους πειραματισμούς τῆς διεθνούς πρωτοπορίας (τί ἡχηρή παραφωνία, λ.χ., ἡ γραφική συνάντησή του μέ τόν Μαρινέτι!). Ἀλλά καί ἀνεξάρτητα ἀπό τίς πρωτοπορίες, μοιάζει νά ἔπαψε ἀπό καιροῦς νά παρακολουθεῖ τά νέα ρεύματα καί νά ἐνημερώνεται. (Στά κατάλοιπά του μεῖναν ἄκοπα τά Νηπενθῆ τοῦ Καρυωτάκη, ἄκοπη καί ἡ Στροφή ἐπίσης τοῦ Σεφέρη· καί εὐλόγως ἄθικτη, πιστεύω, ἡ συλλογή *Στοῦ γλιταμοῦ τό χάξι τοῦ Θ. Ντόρου*). Σέ ἐποχές πού κατακλύζονται ἀπό ποιητικές σοφίας, θά ἔλεγα σοφιστικῆς, τοῦ Ἐλιοτ καί τοῦ Πάουντ (μέ τίς τεχνικές τοῦ «εἰκονισμοῦ» καί τελικά τῆς μυθικῆς μεθόδου), τοῦ Πεσσόα καί τοῦ Μπόρχες (μέ τήν *πολυπροσωπία* τοῦ ἑνός καί τό *πολυειδές* τοῦ ἄλλου), ὁ Καβάφης – doctus καί αὐτός – προτείνει ἀπό μιά στιγμή καί ἔπειτα, μακριά ἀπό ξένες εὐρεσιτεχνίες, μιά ποιητική ταυτότητα καί ἀγωγή ἄλλου μοντέλου.

Τοῦ μοντέλου ἑνός ποιητῆ πού ἐφεξῆς αὐτοτροφοδοτεῖται.

Γιάννης Δάλλας

Δυτικά φυλλάδια γιά τόν Πόλεμο τῆς Κύπρου (1570-1572)

Στίς Βιβλιολογικές Συλλογές τοῦ Πολιτιστικοῦ Ἰδρύματος Τράπεζας Κύπρου συγκαταλέγεται καί ἕνας ἀριθμός «ἐνημερωτικῶν» φύλλων (Avvizì) τῶν ἐτῶν 1570-1572, τά ὁποῖα διαπραγματεύονται τόν Πόλεμο τῆς Κύπρου μεταξύ τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (Σουλτάνος Σελῆμ Β΄) καί τῆς Sacra Lega. Οὐσιαστικά μεταξύ Ὁθωμανῶν καί Βενετίας, ἀφοῦ ἡ Κύπρος θρυσκόταν ἀπό τό ἔτος 1489 κάτω ἀπό τήν βενετσιάνικη κυριαρχία.

Ἐννέα συνολικά τά φύλλα αὐτά ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν «avvizì» πού κυκλοφοροῦσαν στήν Δυτική Εὐρώπη ἐνωρίτερα – ἤδη τόν 15ο αἰ. – σέ χειρόγραφη μορφή, ἐνῶ μέ τήν ἐμφάνιση τῆς τυπογραφίας κυκλοφοροῦν καί ἔντυπα, πρόδρομοι τῶν ἐφημερίδων οἱ ὁποῖες ἐκδίδονται σέ δυτικές χῶρες τόν ἀρχόμενο 17ο αἰῶνα.

Τά συγκεκριμένα φύλλα, τυπωμένα στή Βενετία καί ἄλλες ἰταλικές πόλεις (Βιτέρμπο, Βερόνα κλπ.), στό Παρίσι, τή Νυρεμβέργη, τήν Ὄσμα, τήν Μεδίνα ντελ Κάμπο καί τό Τολέδο, γραμμένα στίς ἀντίστοιχες γλῶσσες (ἰταλικά, γαλλικά, γερμανικά, ἰσπανικά), συνιστοῦν σημαντικά τεκμήρια γιά τόν πόλεμο, ἀφοῦ πρόκειται γιά καταγραφές σύγχρονες μέ τά πολεμικά γεγονότα, πού ἔληξαν μέ τήν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ ἀπό τούς Ὁθωμανούς. Συναμα ἀποτελοῦν πολύτιμες μαρτυρίες γιά τά αἷτια πού ὀδήγησαν στήν ἧττα τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων, γιά τή σημασία τοῦ νησιοῦ – «προπύργιο τῆς χριστιανοσύνης» στόν χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου –, γιά τούς πολιτικούς καί διπλωματικούς χειρισμούς πού δέν μπόρεσαν νά ἀποτρέψουν

τήν ἄλωσή του. Πέραν αὐτῶν ὁ μελετητής μπορεί νά αποκτᾶ ἀρκετά ἐναργῆ εἰκόνα γιά στάσεις καί συμπεριφορές, γιά νοοτροπίες πού ὀδήγησαν στήν ἀναπόφευκτη σύγκρουση τῆς χριστιανικῆς Δύσης μέ τήν μουσουλμανική Ἀνατολή. Ἐντούτοις, ἡ σπουδαιότητά τους ὀρίζεται, ὄχι μόνο ἀπό τά περιεχόμενά τους, ἀλλά καί ἀπό ὅσα στοιχειοθετοῦν τούς τρόπους λειτουργίας τους.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι καταρχήν τό γεγονός τῆς παραγωγῆς καί κυκλοφορίας τους σέ ἕναν ἀριθμό δυτικῶν πόλεων μέ ἀντιστοιχία στίς οἰκείες γλῶσσες. Συνακόλουθα, ὅτι ἐπανεκδίδονται ἀπό τή μία σέ ἄλλη πόλη καί ὅτι μεταφράζονται ἀπό τή μία γλώσσα στήν ἄλλη, ἐπιβεβαιώνοντας ἔτσι τήν ὑπαρξή καί λειτουργία δικτύου πόλεων στίς ὁποῖες παράγονται, διακινοῦνται καί κυκλοφοροῦν.

Ἐνα ἀκόμη ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ἡ ἐμφάνισή τους: μικρόσχημα, ὀλιγοσέλιδα συνήθως (ἕνα ἢ δύο ἀπαρτίζονται ἀπό περισσότερες σελίδες), τυπωμένα σέ εὐτελές χαρτί, μέ ἀπλούς τυπογραφικούς χαρακτήρες καί κάποιες ἀπεικονίσεις, εἶναι τυπωμένα σέ μικρά τυπογραφικά ἐργαστήρια, χωρίς ἰδιαίτερη φροντίδα. Ὡστόσο, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἔχουν συνταχθεῖ τά περιεχόμενά τους, προδίδει τήν θέληση τῶν ἐκδοτῶν - τυπογράφων πού τά παράγουν καί τά διακινοῦν, νά πληροφοροῦν καί νά ἐνημερώνουν τό εὐρύτερο κοινό, συμβάλλοντας ἔτσι, τώρα μέ τήν εὐκολία πού παρέχει ἡ νέα τεχνολογία, τῆς τυπογραφικῆς ἀναπαραγωγῆς, στήν διάχυση τῆς γνώσης, τήν ἐξασφάλιση τῆς ἐνημέρωσης.

Τό Πολιτιστικό Ἰδρυμα Τράπεζας Κύπρου εἶχε ἀποδεχθεῖ τήν πρότασή μου γιά νά ἐκδοθεῖ αὐτό τό μοναδικό ὕλικό, μοναδικό στήν βιβλιογραφία τοῦ εἶδους, καί τό ὁποῖο παρουσιάζει πρόσθετο ἐνδιαφέρον ἀφοῦ διαπραγματεύεται θέματα σχετικά μέ τόν Πόλεμο τῆς Κύπρου. Ἡ ἔκδοσή βρίσκεται στό τελικό στάδιο τῶν ἐργασιῶν καί θά εἶναι στή διάθεση τῶν μελετητῶν καί τοῦ κοινοῦ πρῖν ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 2004.

Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ

8

«Τριπίθαμο μπουρίκι»

Τη λέξη «μπουρίκι» που ο Σολωμός χρησιμοποιεῖ στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*: «Και φωνάζοντας τέτοια δεν ἦτανε πλέον το τριπίθαμο πουρίκι [μπουρίκι], ἀλλά εφάνηκε σωστή»,¹ ὁ Λίνος Πολίτης² καί ἡ Ελένη Τσαντσάνογλου³ ερμήνευσαν ὡς «μπρίκι του καφέ» ἢ «καφεδόμπρικο». Πράγματι, στήν επτανησιακή ὑπαίθρο κυρίως, ἀλλά καί στίς πόλεις ἀκόμη, «μπουρίκι» ἢ «μπουρούκι» ὀνομάζεται τό μπρίκι του καφέ. Καί προφανῶς οἱ δύο ἀξέχαστοι καθηγητές ἔλαβαν τή σχετική πληροφορία ἀπό επτανήσιους φίλους τους. Μάλιστα, μια παλιότερη ἐκφραση γιά τους μαυριδερούς ἀνθρώπους ἦταν ὅτι «αὐτός ἔχει τα μούτρα σαν μπουρίκι» —ὅταν τά μαγειρικά σκεύη ἦταν μαυρισμένα ἀπό τόν καπνό τῆς εστίας (πρβλ. το γνωστό αἰνίγμα γιά το χελιδόνι: «ἀπό πάνω σαν τηγάνι καί ἀπό κάτω σαν μπαμπάκι»).

Μιαν άλλη ερμηνεία της λέξης επεχείρησε ο καθ. Στυλιανός Αλεξίου:⁴ *μπουρίκι* = σκεύος κυλινδρικό, βασίζόμενος στη λέξη *μπουρί*, που σημαίνει «καπνοσωλήνας», σύμφωνα με το λεξικό της *Πρωίας*, στο οποίο παραπέμπει. Η ερμηνεία αυτή δε φαίνεται να έχει βασιμότητα. Άλλο το πανελλήνιο και τουρικής προέλευσης «μπουρί»⁵ (σωλήνας της σόμπας), άλλο το ιδιωματικό «μπουρί» (=γυναικείο φουστάνι και κατά συνεκδοχή γυναίκα: «Του αρέσει το μπουρί»⁶), και άλλο το επίσης ιδιωματικό «μπουρίκι» ή «μπουρούκι». Εξάλλου, ο Σολωμός γράφει «μπουρίκι» και όχι «μπουρί».

Την άποψη Πολίτη - Τσαντσάνογλου, αλλά και την άποψη Αλεξίου αμφισβήτησε ο καθ. Γιώργος Κεχαγιόγλου⁷: «Με την ευκαιρία, θα ήθελα να σημειώσω πως, εδώ, τριπίθαμο *πουρίκι* (=μπουρίκι) δεν σημαίνει 'μπρίκι', 'καφεδόμπρικο', 'μπρίκι του καφέ' μεγέθους τριών πιθαμών, ούτε, φυσικά, τριπίθαμο 'σκεύος κυλινδρικό' σαν το 'μπουρί' —πράγματα που θα αποτελούσαν εντελώς περιεργές και, κυρίως, ανενεργές μεταφορές—, αλλά 'παραγέμισμα/ φούσκωμα μαξιλαριών ή στρωμάτων με άχυρο, μαλλί' κ.λ.π. 'μπόγος' (από ιταλ. *buricco/boricco*) μεγέθους τριών πιθαμών, κάτι που δίνει εντελώς ταιριαστή εικόνα της αφύσικα κοντόχοντρης *Γυναίκας*, και είναι σύμφωνο τόσο με την αρχική παρουσίασή της όσο και με τους σωματικούς κοινούς τόπους όλων σχεδόν των παράλληλων κειμένων που προαναφέραμε».

Επανερχόμενος ο καθ. Στυλιανός Αλεξίου,⁸ επέμεινε στην άποψή του, διά της λογικής πλέον: «Γνωστός σολωμιστής έδωσε μια νέα ερμηνεία στη λέξη *μπουρίκι*, την οποία χρησιμοποιεί ειρωνικά ο Σολωμός για να χαρακτηρίσει το κορμί της *Γυναίκας της Ζάκυθος* στο ομώνυμο έργο του (κεφ. 4,24). Σύμφωνα με τη νέα ερμηνεία η λέξη σημαίνει 'γέμισμα στρώματος', επομένως ο Σολωμός παρομοιάζει τη γυναίκα με 'μπόγο', διότι ήταν 'κοντόχοντρη'. Πουθενά όμως ο Σολωμός δεν λέει κάτι τέτοιο. Ο καλός σολωμιστής δεν πρόσεξε ότι η *Γυναίκα* έπασχε από τηχτικό (χτηκειό, φυματίωση), άρα ήταν καχεκτική και αδύνατη (κεφ. 2,2). Αλλά και το γοργότατο βήμα της, για το οποίο μιλάει ο Σολωμός (επερπατούσε γοργότατα, κεφ. 2,3) δείχνει ότι δεν πρόκειται για γυναίκα- 'μπόγο', γυναίκα παχύσαρκη. Η παρερμηνεία αλλοιώνει την εικόνα που υποβάλλει το κείμενο, και παραβλάπτει τη λογοτεχνική σημασία του».

Αν και νομίζω πως πλησιέστερα προς την πραγματικότητα βρίσκεται η άποψη Πολίτη - Τσαντσάνογλου, ωστόσο η άποψη Κεχαγιόγλου είναι εξίσου ισχυρή. Και τούτο γιατί στα *Επτάνησα* το επίθετο «μπουρίκος» (για τους άνδρες) και «μπουρίκα» (για τις γυναίκες), που σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζεται και ως οικογενειακό προσωνύμιο, χρησιμοποιείται για τους «παχουλούς» ή «στρουμπουλούς» ανθρώπους. Όσο για τη λέξη «τριπίθαμο» (σκεύος τριών πιθαμών), μια άλλη έκφραση για τους πολύ κοντούς άνδρες είναι «δύμισις», που σημαίνει σκωπτικά ότι ο άνθρωπος αυτός δεν φθάνει καν τις τρεις πιθαμές σε ύψος. Η *Γυναίκα της Ζάκυθος*, λοιπόν, που το κορμί της «ήταν μικρό και παρμένο» —πιθανότατα και «κοντόχοντρο»— όταν προπηλαχίζει τις Μεσολογγίτισσες πρόσφυγες, θέλοντας να δείχνει ότι είναι ένας σωματικά ισχυρός άνθρωπος, «αναστηκώθηκε με μεγάλο θυμό στην άκρη των ποδιών», ώστε «μόλις άγγισε το πάτωμα» και έτσι «εμφανίστηκε σωστή», δηλαδή κανονική σε ύψος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Γυναίκα της Ζάκυνθος*, κεφ. 4,24.
2. Σολωμού, *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος* (sic), νέα έκδοση φροντισμένη από τον Λίνο Πολίτη, Ίκαρος, 1944, σελ. 114 (Λεξιλόγιο).
3. Διονυσίου Σολωμού, *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, *Όραμα του Διονυσίου Ιερομονάχου εγκάτοικου εις ξωκλήσι Ζακύνθου*, Εισαγωγή, Αναλυτική έκδοση, Σημειώσεις-Σχόλια Ελένης Τσαντσάνογλου, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1991, σ. 198 (Γλωσσάρι).
4. Διονυσίου Σολωμού, *Ποήματα και πεζά*, Επιμέλεια-Εισαγωγή Στυλιανός Αλεξίου, Στιγμή, 1994, σ. 627.
5. Βλ. Ν.Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1967, σ. 222, και Γ. Μπαμπινιώτη: *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, 1998, σ. 1156.
6. Γερ. Χυτήρη, *Κερκυραϊκό Γλωσσάρι*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, 1992, σ. 122, και Ι.Δ. Κόλλα, *Κορφατικά*, εκδ. Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας, σ. 134.
7. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Απερίγραπτη/εξάισια ομορφιά και περιγραφές ανθρωπίνων τεράτων: σολωμική προπαίδεια σε νεοελληνικά πεζά 'εγκώμια/σατιρικές εκφράσεις'», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 10, σ. 11.
8. Στυλιανός Αλεξίου, «Σολωμικές ειδήσεις», *Νέα Εστία*, τχ. 1760, σ. 363.

Περικλής Παγκράτης

Τό «τριπίθαμο μπουρίκι» τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυνθος*

Γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴν ἐτυμολογία τῆς σολωμικῆς λέξης «μπουρίκι» –λέξη ἀθησαύριστη ἀπὸ τὰ λεξικά (τῆς Ἀκαδημίας καὶ τὰ τοπικά)– ἔχει προταθεῖ ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ παραγωγή ἀπὸ τὸ «μπρίκι» (Λ. Πολίτης), ἢ ἀπ' τὸ «μπουρούκι», σκεῦος κυλινδρικό –καὶ καταχρηστικά ἀπ' τὸ μπουρί καπνοσωλήνα (Στ. Ἀλεξίου). Μολονότι ἀπαντᾷ στὴν Κέρκυρα τὸ «μπρίκι» ὡς «μπουρίκι» (ἢ «μπουρούκι»), ἐπειδὴ στὴ φράση τῆ σολωμικῆ δὲν βγαίνει νόημα (τί σημαίνει: ἡ *Γυναίκα* ἔμοιαζε μὲ «μπρίκι» καὶ γιατί «τριπίθαμο»);), θά τολμοῦσα νὰ προτείνω μίαν ἄλλην σημασία καὶ ἐτυμολογία: ἀπὸ τὸ *buricco*, λέξη διαλεκτικῆ στὰ ἰταλικά (πού παράγεται ἀπὸ τὴ λατινικὴ *buricum*) καὶ σημαίνει γάιδαρος (καὶ θηλ. γαϊδούρα). Ἀντιγράφω ὅλη τὴ φράση μὲς στὰ συμφραζόμενά της. Ἡ *Γυναίκα* συγγισμένη ἀπὸ τίς Μεσολογγίτισσες εἶχε γίνῃ ἔξω φρενῶν καὶ τίς καθύβριζε: «Καὶ φωνάζοντας τέτοια δὲν ἦτανε πλέον τὸ τριπίθαμο [μ>πουρίκι] ἀλλὰ ἐφάνηκε [ψηλὴ] [σωστή]», πού σημαίνει σχετλιαστικά δὲν ἦτανε τὸ «πιθαμάρικο γαϊδούρι» (ΑΕ 276, 182). Ἦταν δηλαδὴ κοντομαζεμένη, «τὸ γαϊδούρι πού τὸ καβαλλᾶνε ὄλοι», ἔλεγε ἀπαξιωτικά γιὰ τέτοια σχετικά κακέκτυπα τῆς κοινωνίας καὶ ἡ μητέρα μου (ἑλ. καὶ τὴν ἀρχικὴ φράση τοῦ 2ου κεφαλαίου τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυνθος*: «Τὸ λοιπόν, τὸ κορμί τῆς *Γυναίκας* ἦτανε μικρὸ καὶ παρμένο»).

Γιὰ νὰ ἔχει βέβαια ἰσχὺ ἡ πρότασή μου πρέπει ἡ ἀλεξικογράφητὴ αὐτὴ λέξη νὰ ἐπιστημανθεῖ τουλάχιστον, ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα στὰ Ἐπτάνησα, ὡς λαλού-

μενη, όπως έγινε και με τη λέξη «ιδρένια» (=δρύνη) στάμνα στο «Θαλερό» του Σικελιανού (βλ. *Μικροφιλολογικά*, τχ. 10, Φθινόπωρο 2001, σ. 29), έρμηνεία τήν όποια ένισχύω τώρα και με τήν έξής ήπειρωτική καταγραφή του φίλου ποιητή Τάσου Πορφύρη για τήν ξυλοδεσιά τής στέγης: «...μιά δρένια γρένια ένώνει τά δυό μέρη» («Άωος», περιοδ. *Φηγός*, τχ. 13, Άνοιξη 2003, σ. 13).

Γιάννης Δάλλας

Παρισιανός

Στό μικρό μελέτημά του «Ο Ίάκωβος Γ. Πιτσιπιός και τά Άπόκρυφα τής Έλληνικής Πρεσβείας στήν Κωνσταντινούπολη (1845)» ό κ. Λάμπρος Βαρελάς παραθέτει ένα τμήμα από τό προοίμιο του συγγράμματος «Τά απόκρυφα τής έν Κωνσταντινούπολει Έλληνικής Πρεσβείας και τινων άλλων Έλληνικών Προξενείων», όπου υπάρχει και ή φράση «παρεδέχθη τήν τολμηράν Παρισιανήν έπιγραφήν τής ανακαλύψεως των άποκρύφων» (*Μικροφιλολογικά*, τχ. 14, φθινόπωρο 2003, σ. 12). Μετά τό Παρισιανήν ό μελετητής γράφει «(sic)», προφανώς γιατί τό επίθετο Παρισιανός, αντί του αναμενομένου Παρισίνος, τόν ξενίζει.

Είναι άλήθεια ότι ό Σ.Α. Κουμανούδης στή *Συναγωγή των νέων λέξεων...* καταχωρίζει μόνο τό Παρισίνος, με παραπομπή στον Άρ. Βαμπά [18]69 και τό Άστν 11 Ιουλ. [18]96, υπενθυμίζοντας ότι ό Κ.Σ. Κόντος «ένέκρινε τόν τονισμόν Παρισίνος». Υπάρχει επίσης στή *Συναγωγή και τό έπίρρημα Παρισινώς*. Υπάρχει και τό Παρισιακός με τρεις παραπομπές, αλλά τό Παρισιανός άπουσιάζει. Ένδέχεται, λοιπόν, τό «(sic)» του κ. Βαρελά στήν άπουσία αυτή να όφείλεται.

Η άπουσία πάντως του τύπου αυτού αναπληρώνεται όπωσδήποτε από τά λήμματα Παρισιανίζειν (άπό τήν Άκρόπολιν τής 27.6.1891), Παρισιανικώτατος (Άκρόπολις, 15.1.1891) και Παρισιανισμός (Μικρά Άκρόπολις, παράρτημα τής 26.2.1895), παράγωγες του Παρισιανός.

Στίς μεταφράσεις του Παπαδιαμάντη ό τύπος παρισιανός είναι συχνότατος. Άν έχει σχηματισθεί όρθά είναι άλλο ζήτημα. Έπειδή και σ' έμένα είχε φανεί αποκλίτων, τόν θεωρούσα ως αρκετά ισχυρή ένδειξη παπαδιαμαντικής χειρός σε μεταφράσεις δίχως όνομα μεταφραστή. Είχαμε πάντως άρχίσει να άμφιβάλλουμε, ή Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου κι έγώ, για τό βαθμό ή τό βάρος τής ένδεικτικότητάς του. Τό γεγονός ότι τόν μεταχειρίζεται ήδη τό 1845 ό Ίάκ. Πιτσιπιός, ένισχύει τίς άμφιβολίες μας, ώστόσο εξακολουθούμε να τόν θεωρούμε έπικουρική ένδειξη.

Ανεξάρτητα όμως από τή σημασία του παρισιανός για τό πρόβλημα των παπαδιαμαντικών μεταφράσεων, ό τύπος, όσο άδόκιμος και άν θεωρηθεί, έχει πιά νομιμοποιηθεί με τήν εύρεία χρήση του από τόν Παπαδιαμάντη. Τό «(sic)», λοιπόν, περιττεύει.

Απομένει τώρα να έντοπισθοῦν τὰ κείμενά τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπου ὑπάρχουν τὰ *Παρισιανίζειν*, *Παρισιανικώτατος*, *Παρισιανισμός*, καί νά ἐξετασθεῖ στήν περίπτωσι πού εἶναι ἀνυπόγραφα, ἂν ἀνήκουν κι αὐτά στή γραφίδα τοῦ Παπαδιαμάντη.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Μια επώνυμη μαρτυρία για τον Νικόλαο Β. Βωτυρά

Φυλλομετρώντας τις κριτικές μελέτες του Ψυχάρη συγκεντρωμένες τώρα σε δύο τόμους με τον τίτλο *Κριτικά Κείμενα*, φιλ. επιμ. Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 1997, στάθηκα στην επιστολή του Ψυχάρη στον Νικόλαο Επισκοπόπουλο με τον τίτλο «Δύσκολο ζήτημα» (τόμ. Α', σσ. 146-151) που δημοσιεύτηκε στο *Άστυ*, 10 Μαΐου 1899 (βλ. και *Ρόδα και Μήλα*, τόμ. Β', Αθήνα και Paris, Εστία και H. Welter, 1903, σσ. 221-227) ως απάντηση στο δημοψήφισμα-ερώτημα «Ποιος ο πρώτος των ζώντων Ελλήνων ποιητών;» μεταξύ των Ελλήνων λογίων που οργάνωσε από τον Δεκέμβριο του 1898 η εφημερίδα με πρωτοβουλία και επιμέλεια του Επισκοπόπουλου. Η απάντηση αρχίζει με την εξής αφήγηση:

Όταν πήγα στην Πόλη, στα 1866, γύρευα να μάθω και ρωτούσα ποιόν απ' όλους τους Πολίτες έπρεπε να διαβάσω, μα πεζογράφο, μα ποιητή. Δεν ταίριαζε, βλέπεις, να μην ξέρω μήτε ποιητή μήτε πεζογράφο στην Πόλη.

—«Πεζογράφους, μου αποκριθήκανε, λογαριάζουμε τρεις. Τους βάζουμε, λέει, και του καθενός από ένα νούμερο.» Κι αλήθεια έτσι μου τους αραδιάσανε, με το νούμερό του τον καθέναν, πρώτο, δεύτερο και τρίτο. Πρώτος είταν ο καημένος ο Βωτυράς. Δέφτερος ο μακαρίτης ο Καλλιάδης. Τρίτος-καλέ, κοίταξε τώρα που ξεχασα ποιος είταν ο τρίτος!

Ο Βωτυράς ο κακομοίρης θα είναι ακόμη και τώρα ο πρώτος, μόνο πού καταστάλαξε στην Αθήνα κι απαραίτησε την έρμη την Πόλη. Στη θέση του Καλλιάδη του μακαρίτη θα βρέθηκε πιστέβω κανένας άλλος. [...] Τότε όμως δεν το εννοούσανε διόλου οι Πολίτες, να τους αλλάξεις νούμερο τους τρεις αυτουούς, και να βάλεις έξαφνα το Βωτυρά τρίτο και τον Καλλιάδη πρώτο. Ήθελες δεν ήθελες, έπρεπε να μείνη πρώτος ο Βωτυράς. [...]

Έτυχε μιά μέρα κάτι κάπου να διαβάσω που μου άρεσε. Το είπα, το μισοείπα δηλαδή, γιατί δεν τολμούσα και πολύ. [...] Μου κόψανε το βήχα στη στιγμή.

—«Μπόσικα! Μπόσικα! Εδώ δεν έχει! Πρώτος, φίλε μου, ο Βωτυράς.» (τόμ. Α, σσ. 146-147).

Ο αδιαφιλονίκητα «πρώτος» πεζογράφος στη συνείδηση των Κωνσταντινουπολιτών δεν είναι ο Δημοσθένης Βωτυράς, όπως αναγράφεται στο ευρετήριο, αλλά μάλλον ο συντοπίτης του από την Κέα και πιθανώς συγγενής του Νικόλαος Β. Βωτυράς ή Νικόλαος Βωτυράς, όπως αναφέρεται στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαι-*

δεία, ο συγγραφέας μυθιστορημάτων, όπως *Το υποτιθέμενον φάντασμα*, Εν Αθήναις 1860, *Η σπάθη της εκδικήσεως*, Εν Αθήναις 1861, *Συνέπεια της αμαρτίας*, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1873, και με τον τίτλο *Η μάγκα του Ωρολογίου*, ήτοι τα αποτελέσματα μιας αμαρτίας, Εν Αθήναις, 1877. Τις πληροφορίες τις αντλώ από την παρουσίαση-αυθολόγηση του συγγραφέα από τον Νάσο Βαγενά στη σειρά *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τόμ. Δ' (1830-1880), Αθήνα, Σοκόλης, 1996, σσ. 256-264, όπου και βιβλιογραφία, καθώς και από το άρθρο της Μάρθας Καρπόζηλου, Από την άγνωστη εκδοτική δραστηριότητα του Νικολάου Β. Βωτυρά, στον τόμο Ν. Βαγενάς (επιμ.), Από τον Λεάνδρο στον Λουκή Λάρα, Αθήνα, ΠΕΚ, 1997, σσ. 257-268.

Παρ' όλη τη δόξη αλλεργία του για τις λογοτεχνικές ιεραρχήσεις, την περιπατητική του διάθεση απέναντι στον φανατισμό των Κωνσταντινουπολιτών και ενδεχομένως των Αθηναίων αναγνώστων, την ειρωνική του διάθεση απέναντι στο είδος και την ποιότητα της πεζογραφίας για το ευρύ κοινό, που απεικονίζεται στον επαναλαμβανόμενο επιθετικό προσδιορισμό που συνοδεύει το όνομα του Βωτυρά, η μαρτυρία του Ψυχάρη επιβεβαιώνει ορισμένα συμπεράσματα της σημερινής κριτικής και δίνει απάντηση και σε κάποια ερωτήματα που έχουν μείνει ανοιχτά: α) ότι ο Βωτυράς πέρασε ένα μέρος της ζωής του στην Κωνσταντινούπολη, ενδεχομένως και πριν από τη δεκαετία του 1870· β) ότι είναι ένας συγγραφέας που, μολονότι είχε μέτρια λογοτεχνική αξία, απέκτησε τεράστια αναγνωστική απήχηση τόσο στην Πόλη, όσο και στην Αθήνα (στον Ψυχάρη δεν γίνεται λόγος για την Πάτρα και τη Σύρο)· γ) ότι ο Βωτυράς μπορεί να ζει το 1899—ίσως και το 1903 που κυκλοφορεί ο 6' τόμος κειμένων *Ρόδα και Μήλα*—, εφόσον ο (συνήθως καλά πληροφορημένος) Ψυχάρης αποκαλεί «μακαρίτη» μόνον τον (άγνωστο;) Καλλιάδη.

Προσθήκη: Τον Βωτυρά αρθρογράφο στον Νεολόγο Κωνσταντινουπόλεως, 1883 παραθέτει ανωνύμως ο Ψυχάρης στο *Ταξίδι μου* (επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1975 σ. 72). Όπως φαίνεται από τις «Διάφορες σημειώσεις» στην τέταρτη έκδοση του *Ταξιδιού* [=*Άπαντα Ψυχάρη*, επιμ. Ν. Βρεττάκος, τόμ. Α, Αθήνα, χ.χ., σσ. 199-203 και ιδ. 202], η φράση «Να αποθέση το καταπληκτικόν ηθικόν κύρος της ροπαλοφορικής ετυμηγορίας» που σύμφωνα με τον Ψυχάρη «(Δε μεταφράζεται σε καμιά γλώσσα—μήτε στην καθαρέβουσα)» ανήκει στον Βωτυρά.

Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη

«Άλτρος κάβος κονταρέμο(υ)ς»:

η βαβελική αναζήτηση μιας επανερχόμενης παπαδιαμαντικής αναφοράς

Στον Παπαδιαμάντη η φράση πρέπει να πρωτοεμφανίζεται στο κείμενό του «Ο Πανταρώτας. Ναυτικόν διήγημα» (πρωτοδημ. στην εφ. Αχρόπολις, 1891),¹ όπου

ο πρωταγωνιστής Αλέξης ο Καλοσκαιρής, ο οποίος ποτέ δεν είχε καταφέρει, παρά τα πολλά χρόνια που έφαγε στην «ξενιτιά», να γίνει κάτι περισσότερο από αούτη-λοστρόμος, σώζεται παρά τρία από τους πυροβολισμούς ληστών που είχε αποφύγει να επιβιάσει στη σαπιόβαρκα του:

Όταν απεμακρύνθη αρκετά από της ξηράς, ανωρθή περιτρομος ακόμη, και ήρχισε να ψηλαρά τα μέλη του.

«Ω, διάβολε! Άλτρος κάθος κονταρέμους.»

Και προσέθηκεν:

«Ως τόσο, καλά που την εγλύτωσα. Πώς θα χαρεί η καημένη η γριά!»

Ο εκδότης σημειώνει στο υπόμνημα με τα testimonia: «Πηγή ανεξακρίβωτη», ενώ στο «Γλωσσάρι» της έκδοσης παραθέτει ερμηνείες της φράσης από άλλους μελετητές.²

Σημειώνω πως η υποτιθέμενη «καλόκαρδη» ειρωνεία του Παπαδιαμάντη είναι διάχυτη σε όλο το κείμενο, παρ' όλη την πικρά τραγική αρχή και το τέλος του: πρόκειται, μεταξύ άλλων, για μια κωμωδία μεταμφίσεων και καλόβουλης παραβίασης των ανθρώπινων/ναυτικών «νόμων», όπου η ναυτεμπορική εμπειρία του ηλικιωμένου πρώην «ξενιτεμένου» δεν αποδεικνύεται στο κείμενο παρά με μία και μόνη ξενόγλωσση φράση (αρκητή ώστε ο αναγνώστης να αναλογίζεται πόσο μακριά έφταναν τα «μακρύτερα της ζωής του ταξίδια»).

Η φράση επανέρχεται στο παπαδιαμαντικό κείμενο «Ο Κακόμης. Διήγημα» (πρωτοδημοσ. στην εφ. *Εστία*, 21-12.7.1903),³ όπου πρωταγωνιστής είναι ο αρχιχαμάλης Αποστόλης ο Κακόμης, που:

είχε διατρίψει καιρόν τινά εις την Αίγυπτον· και όχι μόνον εις την Αίγυπτον, αλλά και εις άλλα μέρη είχε διατρίψει, όπως εις την Σμύρνην, την Σαλονίκην, σιμά εις τους Εβραίους, και εις την Ντούνα πάνω (τον Δούναβιν), όπως έλεγεν. Ήτο σχεδόν κοσμογυρισμένος.

Ήξευρε ξένας γλώσσας. Όχι μόνον τουρκικά, αλλ' αράπικα, βλάχικα, κ' εβραϊκά. Ήξευρε “ταίτσι φάτσι; γκίνε”, και “άλτρος κάθος κονταρέμους”, και «για τάλε για μαζούρα», και τόσα άλλα. Όλοι οι συνάδελφοί του τον είχαν ως σοφόν.

Τονίζω πως και σε τούτο το κείμενο είναι διάχυτη η λεπτή ειρωνεία του Παπαδιαμάντη: φτάνει να σκεφτούμε πως η περίκλυτη γλωσσομάθεια του Κακόμη (άραγε από το κακόμοιρος; ή από το κάκομη των ασύγκριτων άθλων του στο φαγοπότι, την οينوποσία και το τεμπελίο, αλλά και στην άρση χαμαλικών βαρών; Το να σηκώνεις εκείνη την εποχή 150 οκάδες = 182 κιλά ίσως σε έφερνε κοντά σε ολυμπιακό μετάλλιο) δεν εκτείνεται πέρα από τρεις όλο κι όλο, ασύνδετες/ασυνάρτητες μεταξύ τους, φράσεις, που οδηγούν κοντά στη γλωσσική κωμωδία.

Πράγματι, η παπαδιαμαντική πρόταση *άλτρος κάθος κονταρέμους*⁴ δεν φαίνεται να προέρχεται παρά από μια διάσημη προηγούμενη γλωσσική κωμωδία. Στη Σικηνή Ζ' της Β' Πράξης της δεύτερης και μεγεθυμένης μορφής της *Βαβυλωνίας* (πρωτοδημοσ. 1840) του Δ. Κ. [Χατζηασλάνη] Βυζάντιου, η οποία είναι εφοδιασμένη με πρόλογο «Προς τους αναγινώσκοντας» ακόμη πιο μισαλλόδοξο, απέναντι σε κάθε «ετερογλωσσία» ή παρέκκλιση από την κοραϊκή «διόρθωση» και τις αρχαιστικέσ τάσεις του ελλαδικού κράτους, απ' ό,τι συνέβαινε στην πρώτη της μορφή,⁵ ο Επτα-

νήσιος Αστυνόμος διακόπτει με τον εξής τρόπο την τρίτη απάντηση που δίνει, σε υποτιθέμενο κυπριακό ιδίωμα, ο Κύπριος κομπογιαννίτης και αποκριφιστής της «Σολομωνικής» Σολομώς [=Σολομών/Σολωμός] (κομπάρσος άδοξος, και ομώνυμος πρόδρομος του φημισμένου θύματος της Πράσινης Γραμμής, αλλά, τουλάχιστον, μήτε δολοφονημένος από κομπουροφόρους του ντενκταστικού παρακράτους μήτε λυρικά παραφουσκωμένος από Εθνικούς Ποιητές Νοτιοδυτικών Περιχώρων Λευκωσίας) στις ανακριτικές ερωτήσεις για τον τραυματισμό του Κρητικού από τον (χριστιανό) Αλθανό (Αρβανίτη):⁶

ΚΥΠΡΙΟΣ – [...] Είπα τους να τον γιατρέψω εώ, κ' ήψα λαμπρόν στη φουκούν, για να κάμω άμπλαστρο ν' αλλείψω το γιαράν του...

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ — (Τον αντικόπτει.) Άλτρος κάβος κονταρέμος, άλλα με λες και συ, ξαφνικό να σου 'ρτει, μπρε διαόλου στοκοφίσι, Σολομώ, και πού να καταλάβω τσι κορδέλλες, τα μπιλάστρα σου, το λαμπρό σου, και τσι λέξεις σου ούλες, που μου σαλτάρησε το σπερβέλλο ούλο; Ας είναι δα, και τί τέχνη κάμεις;

ΚΥΠΡΙΟΣ – Είμαι γιατρός, και διαάζζω τη Σολομωνική.

ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ — Ω, διάολε... και ξέρεις, μουρέ στοκοφίσι, να κιαμάρεις τσι διαόλους, και δε σ' τ' αβερτίρανε οι διαόλοι το κάζο ετούτο πρίμου γένει; Όρσε και συ πέντε φάσκελλα στη Σολομωνική σου μέσα, διαόλου Σολομώ... Λέγε μου τώρα, γιαμά, μπα κ' ήτανε κάζο πενσάτο; [...]

Στην ερμηνευτική διακρίβωση της ξενικής πρότασης «Άλτρος κάβος κονταρέμος» δεν βοηθάει καθόλου το μικρό «Γλωσσάριο» της έκδοσης Ευαγγελάτου, σσ. 143-147· περισσότερο βοηθάει το «Γλωσσάριο» της πρόσφατης έκδοσης Σαρίκα, σσ. 365-385 (όπως σημειώνει ο επιμελητής, σ. 365, σημ. 1, «Το γλωσσάρι αυτό περιέχει αφενός τις ερμηνείες που έδινε ο ίδιος ο Βυζάντιος στις άγνωστες λέξεις των δύο κειμένων και αφετέρου, μέσα σε αγκύλες, συμπληρωματικές ερμηνείες της παρούσας έκδοσης»): στη σ. 372, λ. *κοντάρω*, διαβάζουμε την εξής ερμηνεία του Βυζάντιου: «αραδιάσω, απαριθμήσω», που είναι σαφές ότι πρέπει να συνδεθεί με την πρόταση που μας απασχολεί, αφού το *κοντάρω* παρουσιάζεται ως υποτ. αορ. Άλλωστε μετάφραση-ελεύθερη απόδοση, ή «συνέχιση», της πρότασης φαίνεται να είναι η επακόλουθη, στο κείμενο της Βαβυλωνιάς, ελληνική πρόταση: «άλλα με λες και συ» (έστω και με το ύποπτο, για τον κυπριώτη ομιλητή, «βορειοελληνικό/πολιτικό» με, αντί για το αναμενόμενο νησιώτικο μου), πρόταση που υπήρχε ήδη στο αντίστοιχο σημείο της πρώτης μορφής της Βαβυλωνιάς, Σκηνή ΙΑ' της Β' Πράξης.

Αν καταλαβαίνω καλά την πιθανότατη «πηγή» των παπαδιαμαντικών κειμένων (ώς το 1891 η δεύτερη έκδοση της Βαβυλωνιάς είχε γνωρίσει πολλές άλλες επανεκδόσεις: 1841, 1853, 1861, 1865, 1873, 1884, και, ίσως, πάμπολλες ανατυπώσεις στη σειρά των λαϊκών εκδόσεων του Ανέστη Κωνσταντινίδη, όπως δείχνουν οι ενδείξεις των καταλόγων του στη δεκαετία του 1880),⁷ η ξενική πρόταση έρχεται περισσότερο σαν αναφώνηση/αντι-εξορκισμός, που θα μπορούσε να προέρχεται από μian υποτιθέμενη «σολομωνική», ή από την αντίδραση σ' αυτήν και τη λογική της: την προκαλεί τότε μια ασυνάρτητη και εξοργιστική κατάθεση (στη Βαβυλωνιά), τότε μια παρ' ολίγον συμφορά (στον «Πανταρώτα»), τότε μια απλόϊκή αυτο-

επίδειξη γλωσσικών γνώσεων με αναφομοίωτη συμπαράθεση έκκεντρης ετερογλωσσίας (στον «Κακόμη»): επίσης, αν η αίσθησή μου είναι σωστή, το συνδετικό σημείο και των τριών τους είναι η «εξωτικοποίηση» (όπως θα έλεγαν οι όλο και πληθύνοντες φιλόλογοι-ιστορικοί μιμητές των δημοσιογραφισκών της ξύλινης γλώσσας), δηλ. η απόδοση της φράσης στη γλώσσα ενός κοντινού, αλλά, πιθανότατα, και αποτροπαϊκού Άλλου: και δεν θα ήταν διόλου απρόσμενο για τη νεοελληνική κοινωνία της εποχής ο Άλλος αυτός να είναι και ο ισπανόφωνος σεφαρδίτης σύνοικος των αστικών κέντρων και λιμανιών των πρώην και τότε εδαφών της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η ανάμιξη λατινοϊταλικών ριζών (άλτρ- <alter, altros), λατινοϊσπανικών καταλήξεων ή και ολόκληρων λέξεων (-tros, cabos, contaremus/contaremos) και βενετσιάνικης ή καθαρεύουσας προφοράς της μεσογειακής lingua franca (κάθος αντί κάμπος/κάθος: θα ήταν ματαιοπονία να μετρήσουμε πόσα νεοελληνικά επώνυμα έχουν «αποφύγει» την έναρξή τους από το βαρβαρικό Μπ-, υιοθετώντας το δασκαλίστικο Β-, ενώ, εκτός από τους λογής Βέηδες, Βεηζαδέδες, Βενιζέλους κτλ., θα μπορούσα να θυμηθώ εδώ το καναρινάκι Βέβη =Μπέμπη, του αιωνίως πιωμένου ταγματάρχη-διοικητή μας στα χρόνια της Δικτατορίας) μπορεί να μην είναι, βέβαια, παρά ένας από τους συχνούς στο κείμενο, και ειδικούς για να κομπλάρουν γλωσσολόγους, τραγέλαφους/υβρίδια του Χατζηασλάνη.

Δεν ξέρω αν η πιθανότερη εξήγηση της πρότασης (αν πάρουμε υπόψη το πλαίσιο της ανακριτικής διαδικασίας και της αγωνιώδους προσπάθειας του σερεντιπικού Αστυνόμου – πρώην υπηκόου, άλλωστε, των προγόνων του Σέρλοκ Χολμς και της Σκοτσέζικης Αυλής – να βρει κάποιαν άκρη από τις «διαφορετικές», όπως του φαίνονται, καταθέσεις των μαρτύρων του «εγκλήματος») είναι η εξής: «θα αραδιάσουμε/θα πούμε ή ας πούμε άλλους μίτους», ή, πιο ελεύθερα, «νά που θα αραδιάσουμε/θα πούμε ή θα μας πουν τώρα άλλα στοιχεία», «τώρα είναι που θα μας αραδιάσουν/δηγηθούν άλλα στοιχεία», «θα μας πουν/μας τα λένε άλλ' αντ' άλλων».

Πράγματι, το ισπανικό – και, προφανώς, και σεφαρδίτικο/λαντίνο – cabo έχει, μεταξύ άλλων, και τη σημασία «μίτος, νήμα, στοιχείο» (=dato disperso que, combinando con otro u otros, contribuye a formar una idea de un asunto) ή, όπως θα έλεγαν και οι άσπονδοι αγγλοσάξονες φίλοι μας, clue. Το contaremos είναι ο κανονικός τύπος μέλλοντα του contar, «μετρώ, απαριθμώ/συναριθμώ, αραδιάζω, λογαριάζω, θεωρώ» (=determinar la cantidad exacta; tener un numero...; incluir; considerar) είτε «διηγούμαι, λέω, ή και φλυαρώ, τσαμπουνώ» (=decir un hecho o una serie de hechos sucedidos o imaginarios). Τέλος, το αρσ. πληθ. otros, «άλλοι, κτλ.» βρίσκεται πίσω από τη συνώνυμη παραφθορά άλτρος του ιταλοθρεμμένου Επτανήσιου (θυμίζω πως η Ζάκυνθος, όπως και η Βενετία και όλα σχεδόν τα παλιά βενετοκρατούμενα αστικά κέντρα, είχε από παλιά Οθριακή, περιβόητη μάλιστα ύστερα από τα γεγονότα του 1712, που τα είχαν μυθοποιήσει πεζά όπως η Διήγησις περί της ρεμπελιός εναντίον των εβραίων, καθώς και διάφορες ριμάδες, και τα είχε ξαναθυμίσει στα χρόνια του Χατζηασλάνη η κριτικά οξεία κωμωδία Ο Βασιλικός του Ζακυνθινού Αντώνιου Μάτεση, γραμμ. 1830· σημειώνω, ακόμη, πως το

όνομα/επώνυμο του Κύπριου της Βαβυλωνίας έχει σίγουρα εβραϊκή προέλευση και δεν σχετίζεται, βέβαια, με το ομώνυμο ψάρι του Ατλαντικού ούτε με τον αποξηραμένο μερλούτσο ή, αγγλότροπα, «στοκοφίσι», ενώ είναι διασκεδαστικό, και χρήσιμο για τη γλωσσική και άλλη ιδεολογία της κωμωδίας, το ότι ο Επτανήσιος Αστυνόμος του μεταναβαρίνειου Ναυπλίου εμφανίζεται σαν να μην ξέρει καν το όνομα του διασημότερου λογοτεχνικού συντοπίτη του, του εβραιοκρητικής καταγωγής κόντε Διονύσιου Σολωμού =Σαλομού/Salamon/Σαλομών/Solomōs: έτσι, αμέσως παρακάτω, ο Αστυνόμος τερματίζει την ίδια σκηνή του έργου με την ακόλουθη απορία: «Μωρ' ακούτε, γιαμά, στη μπίστη σας, όνομα; Σολομώ; [Απορεί.] Ναι, μουρέ, να με σκοτώσουνε, πρώτη βολά τ' ακούγω. Αύριο θ' ακούσουμε και κανένα μπακαλάσ ασλουταμέντε, και δεν είναι μιράκολο ν' ακούει κανείς τέττοια ονόματα;». Ο θεατής/αναγνώστης αναλογίζεται αν ο Χατζηασλάνη είχε και ακούσει το όνομα του κατοπινού «εθνικού ποιητή», εκτός, φυσικά, κι αν τον σνομπάρει σκόπιμα μέσα στην αντιμετρική με τον σολωμικό Διάλογο γλωσσική ιδεοληψία του).

Νομίζω, επομένως, ότι με αρκετή ασφάλεια η πρόταση μπορεί να ερμηνευθεί με τον τρόπο που υποδείξαμε παραπάνω: «άλλα στοιχεία θα αραδιάσουμε»/«άλλα στοιχεία θα πούμε/τσαμπουνήσουμε» (όπου, βέβαια, το α' πληθ. πρόσ. μπορεί κάλλιστα να βρίσκεται σε θέση γ' πληθ./εν.: «...θα (μας) αραδιάσουν,-ει» ή «...θα (μας) πουν/τσαμπουνήσουν,-ει»).

Σε άλλη, αλλά πολύ πιο σχολιά, ερμηνευτική κατεύθυνση θα μας οδηγήσει η σκέψη πως η φράση ενδέχεται να είναι όχι ένα από τα πολλά νεολατινικά υβρίδια με τα οποία πλημμύρισε τον μεσογειακό κόσμο η merda latina (έτσι την ονόμαζε ένας καταλανός πατριώτης και ένθερμος υποστηρικτής της Ανεξαρτησίας της Κύπρου, ο μακαρίτης Eudald/Alexis Solà), τουλάχιστον από την εποχή δράσης των προσώπων του Ονόματος του Ρόδου του U. Eco κ.ε., αλλά ως μια παραφθορά που ανάγεται απευθείας στα λατινικά, αντίστοιχη, π.χ., με τα διασκεδαστικά έμμετρα λατινικά των Δασκάλων του κρητικού, κρητοεπτανησιακού κτλ., αναγεννησιακού και μπαροκικού θεάτρου: στην περίπτωση αυτή, ο «σατιρικός» τροχιακός δσύλλαβος «'Άλτρος κάβος κονταρέμος» θα μπορούσε να συνδέεται με τα μεταγενέστερα λατινικά alt(e)ros (=άλλους, <alter>, cavos (=λειψούς (μήνες), <cavus =κοίλος, κούφιος, λειψός- πρβ. cavi menses =κοίλοι/λειψοί μήνες, σε αντίθεση με τους πλήρεις: pleni menses, δηλαδή τους ρωμαϊκούς μήνες των 30 ημερών), conteremus (=θα περάσουμε/ζήσουμε, <contero =δαπανώ, διατρίβω καιρό, μέρα,-ες κτλ.), ή contaremus (=θα μετρήσουμε, <computaremus, ή θα αναβάλουμε, <cunctaremus, από το ρ. cunctor =αναβάλλω, κατά τη μεταγενέστερη μετατροπή cunctatio,-ator >contatio,-ator), δηλ., αντίστοιχα, ίσως: «άλλους (λειψούς) μήνες θα ζήσουμε/θα μετρήσουμε»/«θα ζήσουμε κι άλλο», ή «θα τα ξαναπούμε σε καλύτερη ευκαιρία»/«άσ' το για τώρα!», είτε «(γι') άλλους (λειψούς) μήνες/φεγγάρια θα αναβάλουμε»/«θα τα ξαναπούμε σε καλύτερη ευκαιρία».

Τέλος, δεν ξέρω αν θα ήταν πολύ τολμηρό να ισχυριστεί κανείς ότι ενδέχεται να βρισκόμαστε μπροστά σε τυπογραφικό λάθος (ή λάθος κατά τη μεταφορά του κειμένου της Βαβυλωνίας από το χειρόγραφο του Χατζηασλάνη στο έντυπο), από αρχικό άλλοτε κάσος/κάζος κονταρέμος (=altros/otros casos contaremos: «άλλα κάζα θα διγηγηθούμε»/«τί παθήματα έχουμε να πούμε!»: η λέξη κάζο, στην αστυνομική-προανακριτική διαδικασία της κωμωδίας, είναι συχνότατη στο κείμενο, αλλά και μια σύγχυση ανάμεσα στο σ ή ζ και το θ δεν θα ήταν καθόλου ασυνήθιστη γραφ(ημα)τικά/παλαιογραφικά). Κύριος (ο οποίος θα πρέπει

να ξέρει καλύτερα και τα των δαιμόνων των τυπογραφείων) οίδη το πώς και γιατί ένα τέτοιο λάθος θα επιβίωνε τόσο, ώστε, πέρα από τις επανεκδόσεις της *Βαβυλωνίας*, να περάσει και στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη στην περίοδο 1891-1903.

Όπως και να έχει, ελπίζω πως η βαβελική μαρτυρία της *Βαβυλωνίας* θα βοηθήσει τώρα περισσότερο τον αγαπητό Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο απ' ό,τι τον βοήθησαν πριν από 22 χρόνια μεταξύ άλλων ο μακαρίτης Γ. Π. Σαββίδης, ο πανάξιος συνάδελφος Δανιήλ Ιακώβ (ο κορυφαίος των εβραϊοελλήνων φιλόλογων από την εποχή του Φλάβιου Ιώσηπου) και ο υποφαινόμενος, στη συχνή πυκνή τότε, μα αδιέξοδη, αλληλογραφία μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, Απαντα, τ. 2, Αθ. 1982, σ. 150.

2. Στο «Γλωσσάρι», σ. 688, λ. κονταρέμους, διαβάζουμε: «άλτρος κάθος κονταρέμους, πάμε σ' άλλους γιαλούς (Καραβίας) 150.29. Αγνώστη η προέλευση της φράσης, που ο καθηγητής Γ. Π. Σαββίδης θεωρεί ότι ίσως έχει απώτερη προέλευση το *altros cantos cantaremus*», άρα, προσθέτω εγώ, μεταφράζοντας πρόχειρα το ισπανοϊταλικό υβρίδιο: «ας τραγουδήσουμε άλλα τραγούδια/ας πιάσουμε άλλο τροπάρι».

3. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *ό.π.*, τ. 3, Αθ. 1984, σ. 557.

4. Στο «Γλωσσάρι», σ. 713, λ. κονταρέμους, διαβάζουμε: «για τη φράση *άλτρος κάθος κονταρέμους* 557.19-20, που πιθανώς σημαίνει “πάμε σε άλλους γιαλούς”, βλ. Γλ. 2». Για τη φράση «για τάλε για μαζούρα», στο ίδιο «Γλωσσάρι», σ. 715, λ. μαζούρα, σημειώνονται τα εξής: «για τάλε για μαζούρα 557.20. Ο π. Ανδρέας Καραγεωργίου, Αιγυπτιώτης, θεωρεί ότι πρόκειται για παρεμφερμένα αράπικα και εξηγεί “για έρχεσαι, για τις τρωσ”», ενώ για τη φράση «τσίτσι φάτσι; γκίνε», σ. 707, λ. γκίνε: «τσίτσι φάτσι; γκίνε 557. 19. Ο π. Ανδρέας Καραγεωργίου, Αιγυπτιώτης, θεωρεί πως πρόκειται για παρεμφερμένα ιταλικά που σημαίνουν: “πόσο κάνει μια γκινέα”».

Αλλά, αν οι φράσεις ανήκουν στις γλώσσες των τριών χωρών/περιοχών που γνώρισε, προφανώς ως χαμάλης, ο πρωταγωνιστής του διηγήματος, δηλαδή, κατ' αντίστροφη φορά, των λιμανιών του ρουμανικού Δούναβη, της εβραϊκής παροικίας της Θεσσαλονίκης, και της Αιγύπτου (από τη στιγμή που δεν υπάρχει τέταρτη φράση, τα τουρκικά της Σμύρνης «λείπουν», εκτός και αν θεωρηθεί πως η πολυκοινοτική κοινωνία της Σμύρνης «περιέχει» μέσα της, όπως η Θεσσαλονίκη της εποχής, και την εβραϊκή κοινότητα), τότε η πρώτη φράση δεν μπορεί παρά να είναι στα βλαχικά/ρουμανικά (και όχι στα ιταλικά), η δεύτερη στο σεφαρδίτικο ιδίωμα λαντίνο (=ισπανικά), και η τρίτη στα αιγυπτιακά («ιδιωματικά») αραβικά. Αντίστοιχης προέλευσης θα περιμέναμε, λοιπόν, να είναι και οι πληροφορητές του εκδότη.

Κοντολογίς, δεν είμαι καθόλου βέβαιος για το ότι ο αιγυπτιώτης κληρικός κατάλαβε τα «παρεμφερμένα αράπικα» (π.χ. τα εναρκτικά «για... για...» δεν έχουν σχέση με το ελληνικό διαζευκτικό για =ή, αλλά είναι, στα αραβικά, δύο συνεχόμενες αναφωνήσεις: «ω/ε... ω/ε...!», ενώ το τάλε ή τά(α)λι και μαζούρα είναι θηλυκά μετοχών: «ανεβασμένη/ερχόμενη», «σπασμένη/ερωτοπληγμένη/καψούρα»· η φράση θα μπορούσε να σημαίνει κάτι σαν «ε, εσύ που ανέβηκες/ήρθες, ε, καψούρα» είτε, «ω, έλα, ω καψούρα», με μετέωρο ή πιθανό το ερωτικό/σεξουαλικό περιεχόμενο, από τη στιγμή που εμφανίζεται ως ξεκομμένο κάλεσμα ενός ξενιτεμένου χαμάλη και πιθανή μεταφορά όχι απλώς μιας φράσης της καθημερινής κουβέντας ή του επαγγέλματος, αλλά, ίσως, μιας φράσης της λιμανίας πιάτσας: σίγουρα, όμως, δεν κατάλαβε διόλου τη φράση «τσίτσι φάτσι; γκίνε»: οι δύο προτάσεις δεν είναι «παρεμφερμένα ιταλικά», μα, ασφαλώς, βλάχικα ή παρεμφερμένα ρουμανικά («Τί κάνεις; Καλά»), όπως, τουλάχιστον, με βεβαιώνει ο εγκρατής σε καθετί το παραδουνάβιο και παρίστριο νεαρός διδάκτορας Τάσος Καπλάνης.

5. «Αναμορφωμένης» μέσα στο διάστημα 1836-1840, και πρωτοδημοσιευμένης με τον τίτλο *Η Βαβυλωνία ή Η κατά τόπους διασπορά της Ελληνικής γλώσσης. Κωμωδία εις πράξεις πέντε*, Αθ.

1840 (αναδημ. από τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο, Δ. Κ. Βυζάντιος, *Η Βαβυλωνία*, Αθ. 1972, σσ. 1-76, και, πρόσφατα, από τον Ζήση Σαρίκα, Δ. Κ. Βυζάντιος, *Βαβυλωνία – Γυναικοκρατία*, Θεσσ. 2003, σσ. 26-148). Η πρώτη, και πολύ πιο ανεκτική, στο καθαυτό της κείμενο, μορφή του έργου, φαίνεται να έχει γραφτεί μέσα στην καποδιστριακή περίοδο, ίσως στα 1831, αλλά δημοσιεύτηκε στο Ναύπλιο το 1836 από το τυπογραφείο ενός Αϊβαλιώτη και ενός Σμυρνού, μαζί με τον προφανώς μεταγενέστερα συνταγμένο πρόλόγό της (αναδημ. από τον Σπ. Ευαγγελάτο, ό.π., σσ. 77-142, και από τον Ζ. Σαρίκα, ό.π., σσ. 151-255).

Αν δεν αποκτήσουμε μια σφαιρική μονογραφία για τον Δ. Κ. Χατζηρσάλη, μιαν αναλυτικά σχολιασμένη φιλολογική έκδοση των δύο πρώτων μορφών της κωμωδίας (με χρήση και αξιόπιστων επανεκδόσεών τους) και έναν κριτικό υπομνηματισμό όλων των περι-κειμένων και παρα-κειμένων των δύο πρώτων εκδόσεών της, δεν θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε πολύ πέρα από το στάσιμο σημείο στο οποίο εξακολουθούμε να βρισκόμαστε: πρέπει, πάντως, να σημειώσω τη μεγάλη πρόοδο στη θεατρολογική ερμηνεία και αποτίμηση του έργου (ιδιαίτερα στις ποικίλες εργασίες του W. Puchner, όπως, π.χ., στο *Η γλωσσική σάτιρα στην ελληνική κωμωδία του 19ου αιώνα. Γλωσσοκεντρικές στρατηγικές του γέλιου από τα «Κορακιστικά» ως τον Καραγκιόζη*, Αθ. 2001· βλ. και επιπρόσθετες παρατηρήσεις μου, «Διάλεκτοι, ιδιώματα, ιδιόλεκτα. μείγματα γλωσσών, πολυγλωσσία και ξενογλωσσία σε λογοτεχνικά κείμενα της όψιμης Τουρκοκρατίας (1789-1830)», *Νέα Εστία* 153, 1752, Ιαν. 2003, σσ. 73-92).

6. Σπ. Ευαγγελάτος, ό.π., σ. 33· Ζ. Σαρίκας, ό.π., σσ. 77-78.

7. Βλ., πρόχειρα, Ε. Αντζικα-Weis, «Die «Volksbibliothek» des Anestis Konstantinidis. Zur Formierung eines Korpus von Populärliteratur bei Athener Verlegern im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts», στον τόμο Kl. Roth (επιμ.), *Südosteuropäische Populärliteratur im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1993, σσ. 78, 91.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Ἀπροσδόκητος συνεπικριτής καί ἀπροσδοκητότερος θαυμαστής.

Ραγκαδικά στὸν Παπαδιαμάντη

Φυλλομετρώντας τὸν τελευταῖο τόμο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στάθηκα στὴν ὑποσημείωση 181 τῆς θεατρολογικῆς μελέτης τοῦ κ. Βάλτερ Πούχνερ.¹ Ἡ ὑποσημείωση ἀντιγράφει ἀπὸ τὸν Δ' τόμο τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἀ.Ρ. Ραγκαβῆ τὰ ἑξῆς:

Κατὰ ταύτην τὴν ἐποχὴν νεανικὴ τις ἀπερικοψία τοῦ υἱοῦ μου Κλέωνος παρ' ὀλίγον νὰ καταστρέψῃ ἐντελῶς τὸ πολιτικὸν του στάδιον ὃ εἶχε μετὰ πλείστης ἰκανότητος διανύσει μέχρις ἐκεῖνου. Πρὸς τὴν ποιῆσιν λίαν εὐφυῶς διακειμένος, καὶ ἄλλως φιλόπονος, ἐν ταῖς ὥραις τῆς ἀνεσεώς του, εἶχε συνθέσει δραματικὸν ἔργον ὑπόθεσιν ἔχον Ἰουλιανὸν τὸν Παραβάτην καὶ μοι τὸ ἔπεμψε, ἵν' ἀκούσῃ τὴν κρίσιν μου. Περιτρέξας δ' αὐτό, τῷ ἔγραψα ὅτι τὸ εὐρίσκω πολλὴν ἔχον τὴν ποιητικὴν καὶ φιλολογικὴν ἀξίαν ὑπὸ τὴν ἐποψίν τῆς καλλιπερίας, ἀλλ' ὅτι, ὑπὲρ πᾶν μέτρον μακρόν, προσέχρουε προσέτι καὶ εἰς τοὺς ἀναγκαίους κανόνας τῆς δραματικῆς οἰκονομίας. Οὐχ ἤττον ἐξέδωκε αὐτό, ὡς εἶχε. Καὶ μικρόν μὲν θὰ ἦτο τὸ κακόν ἂν ἦτο τοῦτο καὶ μόνον. Ἀλλά, δυστυχῶς, προσέθηκε καὶ σχόλια, ἃ δὲν μοί εἶχον ὑποβληθῆ. Τοσοῦτον δ' ἦσαν ταῦτα μεροληπτικῶς κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ἤρωος τοῦ δράματος γεγραμμένα, ὥστε τινὰ ἀπέβαινον αὐτό τοῦτο

βλάβη, ὅπερ βεβαίως μ' ἐλύπησεν, ὅταν εἶδον αὐτά, καί δικαίαν προὐκάλεσαν μομφήν ἐναντίον του. Τινές δ' ἐξηγέρθησαν εἰς ἐπίδειξιν ὑπερβολικοῦ θρησκευτικοῦ ζήλου, πρὸς δημοκοπίαν, καί ἐξ ἐπιθυμίας νά τόν ἀποβάλωσιν, ἵνα λάβωσι τήν θέσιν του δι' ἑαυτούς ἢ τοὺς φίλους των. Οὕτως, εἰς τῶν αὐθαδεστέρων βουλευτῶν, Χριστόπουλος καλούμενος, εἶπεν, αὐταῖς λέξεσιν, νά διώξῃ τόν Κλέωνα ἢ Βουλὴ [...].

Ὁ Ἀλ.Ρ. Ραγκαβῆς δὲ χαρίζεται στόν πρωτότοκό του. Ὑπογραμμίζω (καί ἀραγογραφῶ): «αὐτό τοῦτο βλάβη» καί «δικαίαν προὐκάλεσαν μομφήν». (Μέ θέλγει, στίς λαπαδιασμένα ἀνεκτικές μέρες μας, ἡ πατρική του αὐστηρότητα). Καί ἕνα χρόνο μετὰ τό θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρ. Ραγκαβῆ, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης στόν «Λαμπριάτικο ψάλλτη» (2.516.7-11) δέν εἶναι ἐπιεικέστερος: «Ὅταν συγγραφεῖς ἄλλος, καί ἄλλης περιωπῆς, δημοσιεύσας πρό ἐτῶν ἱστοριοφανταστικόν δράμα, προέτασσε χυδαῖα ἀληθῶς προλεγόμενα, δι' ὧν ὕβριζε βαναύσως τήν θρησκείαν τῶν πατέρων του —τότε οὐδεὶς λόγος ἦτο ὅπως σκανδαλισθῆ τις, διότι τό πρᾶγμα ἦτο τῆς μόδας.»

Ἀξιοπρόσεχτη ἡ ομοιότητα τῶν ἐπικρίσεων («βλάβη» — «ὕβριζε βαναύσως») καί ἰδιαίτερα διδακτική γιά ὅσους καταλογίζουν στόν Παπαδιαμάντη μισαλλοδοξία, ἀν ὅχι καί μισελληνισμό. Ἐντούτοις, ἀν τό «ὕβριζε βαναύσως» εἶναι περίπου πάριστο πρὸς τό «βλάβη», ἡ ἔλλειψη σκανδαλισμοῦ, γιά τήν ὁποία ἀσγᾶλλει ὁ Παπαδιαμάντης, βρίσκεται σέ ἀσυμφωνία μέ τά λεγόμενα τοῦ Ραγκαβῆ πού μαρτυρεῖ ὅτι καί στή Βουλὴ ἔγινε θόρυβος καί τοῦ Κλέωνος ἡ σταδιοδρομία κινδύνεψε. Τί συμβαίνει; Μήπως ὁ Παπαδιαμάντης γκρινιάζει;

Νομίζω πὼς ἡ διαφορὰ εἶναι φαινομενική. Τόν Παπαδιαμάντη δέν τόν ἐνδιαφέρουν οἱ ἀντιδράσεις τῶν βουλευτῶν ἢ τῶν ἰδιοτελῶν ζηλωτῶν. Τόν ἐνοχλεῖ τό ἀσκανδάλιστον τῶν διανοουμένων —μόνο αὐτοὶ νευτερίζαν, οἱ ἄλλοι Ἕλληνες κανένα μαράζι δέν εἶχαν γιά τόν Ἰουλιανό. Τήν σιωπή, λοιπόν, τῆς ἰντελλιγκέντσιας καταγγέλλει. Πάντως, ὅπως καί ἀν ἔχει τό πρᾶγμα, ὁ πατέρας Ραγκαβῆς, ἀν εἶχε προλάβει νά διαβάσει στόν «Λαμπριάτικο ψάλλτη» τήν πικρὴ κρίση γιά τόν γιό του, δέ θά συγκατέλεγε ἀσφαλῶς στοὺς δημοκόπους καί θεσιθῆρες ἐπικριτές καί τόν Παπαδιαμάντη. Ὁ Ἀλέξανδρος νά διεκδικεῖ ἀπό τόν Κλέωνα τή θέσιν τοῦ Γενικοῦ Προξένου! Χριστός κι Ἀπόστολος!

Ἔτυχε τάχα νά διαβάσει ποτέ τόν «Λαμπριάτικο ψάλλτη» ὁ Κλέων Ραγκαβῆς, πού πέθανε τό 1917; Εἶχα πάντοτε μεγάλες ἀμφιβολίες, πού τίς γεννοῦσαν ὅσα γράφει στή Νέα Ζωὴ Ἀλεξανδρείας, στό τεῦχος Ἀπριλίου τοῦ 1908, ἀφιερωμένο στόν Παπαδιαμάντη:

Μοί ζητεῖτε τήν γνώμην μου περὶ τοῦ διηγηματογράφου ἡμῶν Κου Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Εἰς ἀπάντησιν θέλει ἀρκέσει ἐάν εἶπω ὑμῖν ὅτι διατελῶ, μετὰ τῆς πλειονότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἰς τῶν θαυμαστῶν αὐτοῦ, θεωρῶν ὅτι κέκτηται τά κύρια προσόντα τοῦ ἀληθοῦς διηγηματογράφου, ἤτοι τήν φαντασίαν, τήν λεπτότητα τοῦ αἰσθηματος, τήν ἔντεχον πλοκήν, τήν συνδυαζίζουσαν τό ἐνδιαφέρον, καί τήν χάριν τῆς ἐκφράσεως. Τό «ὄνειρο στό κῦμα» ἐξέλαβον ἀείποτε ὡς ἓν τῶν ἀρίστων αὐτοῦ ἔργον.³ ὑπό μίαν δέ ἐποψιν πρὸς αὐτόν διαφωνῶ, τήν τῆς γλώσσης, περὶ ἧς πᾶς λόγος περιτευεῖ ἐνταῦθα, καθόσον ἐγὼ ἐξακολουθῶ φρονῶν ὅτι ἡ θεσπεσία ἡμῶν φωνή, ἡ καλλιστή, ἣτις ἦνθησε ποτέ εἰς ἀνθρώπινα χεῖλη, τυγχάνει ἀξία ὅπως θεραπεύωμεν αὐτὴν περιβλεπτον « Ἀνασσαν» καί οὐχί ὡς ἄξεστον «Χωριατοπούλαν».

Ἔτσι λοιπὸν διατελεῖ «μετὰ τῆς πλειονότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἰς τῶν θαυμαστῶν αὐτοῦ»!

Ὅχι! κραύγασα ὅταν πρωτοδιάβασα αὐτὸν τὸν ἔπαινο. Ὅχι! Δέν ἔχει διαβάσει τῆ Γυφτοπούλα, τὸ «Στὸ Χριστό, στὸ κάστρο», τὸν «Λαμπριάτικο ψάλτη», τὸν θαυμάζει ἐρήμην τους. Κι ἂν τυχόν τὰ διάβασε, ἀκόμη χειρότερα: παρασταίνει τὸν ἀμερόληπτο καὶ τὸν ἀμνησικάκο.

Ὅμως τώρα ἡ κρίση τοῦ πατέρα ἔχει κλονίσει τὴν ἀρνητικὴ μου βεβαιότητα. Ἄν ὁ πατέρας εἶναι δίκαιος κριτὴς τοῦ γιοῦ του, γιατί ἐκεῖνος νά μὴν εἶναι εἰλικρινῆς ἐπαινέτης τοῦ Παπαδιαμάντη;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βάλτερ Πούγνερ, «Μιά σημαντικὴ πηγὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Θεάτρου τοῦ 19ου αἰῶνα – Τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ (1894/1895, 1930)», *ΕΕΦΣΠΑ*, τόμ. ΛΔ' (2002-2203), Ἀθήνα 2003.
2. Στὸ κείμενο τῆς *ΕΕΦΣΠΑ* κοινόν.
3. Ἴσως ἔργων.

Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Πιθανὴ πηγὴ για τὴν «9η Ιουλίου 1821...» τοῦ Β. Μιχαηλίδη

Ἦδη ἡ κριτικὴ αναγνώρισε ὡς πηγές τῆς ποιητικῆς σύνθεσης «Ἡ 9η Ιουλίου 1821...» τοῦ Β. Μιχαηλίδη (που ολοκληρώθηκε γύρω στο 1895) τὰ *Απομνημονεύματα...* (1888) τοῦ Ἰω. Κηπιᾶδῆ καὶ τὸ θεατρικὸ *Ὁ Κουτσούκ Μεχεμέτ ἢ τὸ 1821 ἐν Κύπρῳ* (1888) τοῦ Θ. Φ. Κωνσταντινίδῃ.¹ Ὡστόσο, ὁ Β. Μιχαηλίδης ἐνδέχεται νὰ εἶχε ὑπόψη του καὶ ἄλλα ομόθεμα περὶ κείμενα, ὅταν ἐγράφε τὸ μεγαλόπνοο ἱστορικὸ ποίημά του. Ἴσως νὰ μὴν ἔτυχε νὰ διαβάσει τὴν ἐνσωματωμένην στον *Θέρσανδρο* (1847) πρώιμη διήγηση τοῦ Επ. Φραγκοῦδῃ για τὴν ἐκτέλεση τῶν κυπρίων ἀρχιερέων, ἀλλὰ τὸ πιθανότερο γνώριζε τὴν ἀνολοκλήρωτη «μυθιστορία» τοῦ Θεμ. Θεοχαρίδῃ *Δύο σκηναὶ τῆς κυπριακῆς ἱστορίας*, που δημοσιεύτηκε ἀρχικὰ στὴν εφημερίδα *Στασίνας* (1883) καὶ στη συνέχεια αὐτοτελῶς (Λάρνακα 1884), ἐνδεχομένως καὶ τὸ μεταγενέστερο ἀνεπτυγμένο διήγημα τοῦ Γ. Σ. Φραγκοῦδῃ «Κωστής ὁ Τσελεπής» (περ. *Εβδομάς*, Ιούλ.-Αύγ. 1891). Ὅμως καὶ οἱ Ἰω. Κηπιᾶδῃς, Θ. Φ. Κωνσταντινίδῃς καὶ Γ. Σ. Φραγκοῦδῃς ἐνδέχεται νὰ ἔχουν ἀντλήσει στοιχεῖα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Θεοχαρίδῃ, που ἐμφανίζεται ὡς «μυθιστορία ἱστορικῆς πρωτότυπος», βασισμένην σε προφορικὰς μαρτυρίες.

Στὸ ἀφήγημα τοῦ Θεοχαρίδῃ ἐξαρχῆς τονίζεται με ἐμφαση ἡ ἐπαφὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κυπριανοῦ με μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Με ἀνάλογη ἐνταση ἐπανέρχεται ἡ πληροφορία αὐτὴ καὶ στὸ θεατρικὸ τοῦ Θ. Φ. Κωνσταντινίδῃ, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει νὰ δείξει ὅτι οἱ Κύπριοι δὲν ἔμειναν ἀπαθείς στον Ἀγῶνα τοῦ 1821. Ἀντί-

θετα, ο Ι. Κηπιάδης στα Απομνημονεύματά... του αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την άποψη ότι θα μπορούσε να υποκινηθεί επανάσταση και στην Κύπρο. Παρόλο που ο τελευταίος δέχεται ότι αρκετοί αρχιερείς και προύχοντες του τόπου είχαν μυηθεί στη Φιλική Εταιρεία, κρίνει ότι «ήτο όλως απερίσκεπτον και παρακεκινδυνευμένον το διάβημα της εξεγέρσεώς των, διότι αναμφιβόλως χείρονας των της ατυχούς Χίου σφαγάς θα επέφερεν, άτε της Νήσου παρακειμένης εις τας ακτάς της Συρίας και Κιλικίας, οπόθεν ευκόλως και εν χρόνω θραχεί πολυπληθείς ηδύναντο να καταφθάσωσιν ορδαί πολεμίων, και να επενέγκωσιν ανηκούστους ωμότητας και καταστροφάς εις αυτούς» (σελ. 12-13). Ο Β. Μιχαηλίδης φαίνεται ότι μένει πιο κοντά στην εκτίμηση του Ι. Κηπιάδη: Διακριτικά αφήνει να φανεί η σχέση του αρχιεπισκόπου με Φιλικούς (κυρίως με το δίστιχο «εξέβην πάνω βκιαστικός τζι ενέν στον νοτάν του/ τζι άψεν λαμπάδιν τζι έκρουσε κάτι χαρκιά γραμμένα»: στίχοι 116-117) και επαναφέρει την εκτίμηση ότι ήταν αδύνατο να εξεγερθούν οι Κύπριοι: με τη διαφορά ότι η άποψη αυτή ακούεται από το στόμα του Μουσελλίμ-αγά, ενδεχομένως για να ακουστεί λιγότερο ανώδυνα από ό,τι εάν λεγόταν από τον αφηγητή ή από ελληνικής καταγωγής πρόσωπο του ποιήματος (στίχοι 506-520).

Η τακτική που χρησιμοποιεί ο Β. Μιχαηλίδης να φωτίσει μερικά πράγματα από τη σκοπιά των Τούρκων και να τους αφήσει να εκθέσουν από μόνοι τους αυταρχικές και υβριστικές συμπεριφορές υπάρχει ήδη στο πεζογράφημα του Θ. Θεοχαρίδη: Έτσι, με τη συζήτηση του Ταχίρ και του Αχμέτ διαγράφεται στο αφήγημα αυτό η υπεροπτική και υβριστική στάση των δυο αγάδων απέναντι στους «γκιαούρηδες» (λ.χ., σ. 52-54). Παράλληλα, ο αφηγητής δεν παραλείπει να αποδώσει με αρνητικά στοιχεία τα πρόσωπα Τούρκων αξιωματούχων, ενώ αντίθετα σκιαγραφεί θετικά τη φυσιογνωμία του αρχιεπισκόπου Κυπριανού (λ.χ., σ. 31) αλλά και άλλες αφηγηματικές μορφές χριστιανών (λ.χ., σ. 33). Αξιοσημείωτη, όμως, είναι η εμφάνιση του καλού τουρκοκύπριου Αρίφη, που θυμίζει την αντίστοιχη περίπτωση του Κκιόρογλου στο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη. Η θετική μορφή του Αρίφη αναδύεται τόσο σε κοινή εξόρμηση με τον Κυπρίδημο για κυνήγι αγρινών στο Τρόδος (σ. 66-70) όσο και στην κρίσιμη στιγμή κατά την οποία ο Τουρκοκύπριος συμβάλλει να αποφευχθεί η εκτέλεση του Φιλικού Μάλη (σ. 130-133).

Επιγραμματικά θα μπορούσαν να σημειωθούν εδώ μερικές άλλες αναλογίες και συγκλίσεις ανάμεσα στο μυθιστόρημα του Θ. Θεοχαρίδη και στο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη: α) Και στο αφήγημα εμφανίζεται βοσκός με το όνομα Δημήτρης (σ. 21-22): ο «αμέριμνος» ποιμένας είχε βοηθήσει με τον τρόπο του στον εντοπισμό και στην απελευθέρωση της Ελένης, βασικής ηρωίδας του κειμένου, από τα χέρια του Τούρκου απαγωγέα της. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο πεζογράφος σκόπευε στη συνέχεια να συνδέσει το πρόσωπο του Δημήτρη με τα αιματηρά γεγονότα της 9ης Ιουλίου 1821. Τόσο ο Ι. Κηπιάδης (σ. 15) όσο και ο Β. Μιχαηλίδης μνημονεύουν τον βοσκό Δημήτρη από την Μαλούντα ως το άτομο που εξαναγκάστηκε να ψευδομαρτυρήσει σε βάρος του αρχιεπισκόπου και τελικά εκτελείται και αυτός από τους Τούρκους. Με τη διαφορά ότι στην «9η Ιουλίου...» ο καλοκάγαθος βοσκός καταξιώνεται λογοτεχνικά και αναδεικνύεται συμπαθητική και ανθρώπινη φιγούρα,

καθώς αφήνεται να εξωτερικεύσει την έγνοια για το κοπάδι του, την αγωνία για την κράτησή του, τη νοσταλγία για τις ειρηνικές ενασχολήσεις του και αντίθετα την αποστασιοποίησή του από την εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων (στίχοι 221-260). Στο τέλος, όταν ο λιποψυχισμένος Δημήτρης πείθεται να ψευδομαρτυρήσει, ο ποιητής δεν διστάζει να τον παρουσιάσει να κλαίει και παράλληλα να ζητά συγχώρεση από τον Θεό για την πράξη του (στίχοι 281-291). Από νωρίς η κριτική (Γ. Λεύκης, Αντ. Ιντιάνος, Γλ. Αλιθέρσης) θεώρησε τη σκηνή αυτή και ειδικότερα το πρόσωπο του Δημήτρη από τις πιο καλές στιγμές του κειμένου.²

β) Κυρίως σε διαλογικά μέρη του αφηγήματος, χρησιμοποιούνται ιδιωματικές (και τουρκικές) λέξεις. Από την άλλη, η ποιητική σύνθεση του Β. Μιχαηλίδη γράφεται εξολοκλήρου στο κυπριακό ιδίωμα. γ) Τα γυρίσματα της ιστορίας και η πίστη στα ιδανικά της ελληνικής φυλής ανιχνεύονται στη σκηνή του πεζογραφήματος κατά την οποία ο Μάλης και η Χαρίκλεια περιφέρονται σε υπόγειες στοές της Λευκωσίας, όπου εντοπίζουν κατάλοιπα από ελληνικά και χριστιανικά μνημεία, που είχαν επικαλυφθεί με μουσουλμανικά κτίσματα (σ. 106-110). Εδώ μεταξύ άλλων προβάλλεται και η προσήλωση στο χριστιανικό θρησκευτικό αίσθημα και στις αξίες του ελληνικού πολιτισμού. Εξάλλου, ο Β. Μιχαηλίδης εξάγει στο πρόσωπο του αρχιεπίσκοπου Κυπριανού τόσο τη θρησκευτική αφοσίωση στον χριστιανισμό όσο και την απαρασάλευτη πίστη στην επιβίωση της ρωμιοσύνης. Με ανάλογα χαρακτηριστικά είχε παρουσιάσει τον εκκλησιαστικό ηγέτη και ο Ι. Κηπιιάδης (σ. 22).

As σημειωθεί, τέλος, ότι ο αρχιεπίσκοπος αποτελεί την πρωταγωνιστική μορφή του ποιήματος, ενώ αντίθετα στο αφήγημα του Θεοχαρίδη οι πρωταγωνιστικοί ρόλοι δίνονται σε πλασματικά πρόσωπα: η παρουσία επώνυμων ιστορικών προσώπων (όπως του Κυπριανού) είναι μάλλον υποτυπώδης. Φαίνεται ότι ο πεζογράφος αυτός είχε υπόψη του τις γνωστές συνταγές του Walter Scott για το ιστορικό μυθιστόρημα, ενδεχομένως και μέσα από τα αντίστοιχα ελληνικά παραδείγματα του Στέφ. Ξένου (*Η ηρωίς της Ελληνικής επανάστασης*, 1861) και, κυρίως, του Δ. Βικέλα (*Λουκής Λάρας*, 1879).³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αβγή [=Αντ. Ιντιάνος]. «Η 9η Ιουλίου' του Βασίλη Μιχαηλίδη», *Αβγή*, τχ. 10 (Ιαν. 1925) 236. Κ.Γ. Κασίνης, «Το 1821 εν Κύπρω, ένα δράμα κι ένα έπος», *Διασταυρώσεις*, Αθήνα, Χατζηνικολή, 1998, σ. 301-335.

2. Βλ. αντίστοιχα, Γ. Λεύκης, εφ. *Σάλπιγξ*, 21 Δεκ. 1923. Αντ. Ιντιάνος, *Αβγή*, ό.π., σ. 237-238. Γλ. Αλιθέρσης, *Κυπριακά Γράμματα*, 5 (1940) 77-78.

3. Για το θέμα αυτό βλ. τη διεξοδική μονογραφία της Σοφίας Ντενίσση *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1994.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Για τους αντιήρωες του Ανδρέα Καρκαβίτσα και τη μαύρη αφανή κλωστή

Στην πεζογραφία του Καρκαβίτσα το θέμα της κοινωνικής ένταξης είναι κεντρικό. Πολλοί «ήρωές» του ανήκουν στο περιθώριο ή σε μια γκρίζα περιοχή, όπου αγωνίζονται για τη φυσική, την οικονομική την κοινωνική τους επιβίωση και συνθλιβόνται στην προσπάθειά τους να ευτυχίσουν μέσα σε μια κοινωνία όπου κυβερνά η κερδοσκοπία, η τοκογλυφία, το πολιτικό «πελατειακό» σύστημα, η έλλειψη δικτύων κοινωνικής προστασίας.¹ Στην γκρίζα περιοχή της κοινωνίας ανήκουν και όλοι οι ναυτικοί «ήρωές» του (*Λόγια της Πλώρης*). Σύμφωνα με τον Dawkins, δεν ήταν εύκολο να συναναστραφείς έλληνες νησιώτες στα 1904, αν ανήκες σε άλλον κοινωνικό χώρο. «Ήταν άνθρωποι έξυπνοι, σβέλτοι, προοδευτικοί, δραστήριοι, αλλά με μικρή επαφή με το σύγχρονο κόσμο».²

Η καταγγελία του πολιτικού «προστατευτικού» συστήματος αποτελεί το κεντρικό θέμα στα διηγήματα «Ο αποσπασματάρχης», «Ηρώων τέκνα», «Ο Κυρίαρχος». Ο Ζητιάνος (γρ. 1895-1896) ξεχωρίζει επίσης, γιατί παρουσιάζει έναν περιθωριακό να εκμεταλλεύεται μια μικρή κοινότητα αγροτών που τους έχει παραλύσει η αμάθεια και η δεισιδαιμονία από τη μια, το αγροτικό ζήτημα και η στάση υποτέλειας προς τους Τούρκους από την άλλη. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι στην Αθήνα του 1890 η πειραιά, η απάτη και η εγκληματικότητα βρίσκονταν σε έξαρση.³ Όλα αυτά, βέβαια, πηγάζουν και από τους στόχους του νατουραλισμού, στο πλαίσιο του οποίου κινείται μεγάλο μέρος της λογοτεχνικής πεζογραφίας του Καρκαβίτσα.

Το διήγημα, ωστόσο, που ξεχωρίζει για τον αντιήρωά του είναι «Το μαγεμένο κουτί», γιατί μπορεί να διαβαστεί και ως αυτοαναφορικό κείμενο, όπου ο συγγραφέας υπερασπίζεται την τέχνη του. Οι φήμες θέλουν ο μπαρμπα - Παναγιώτης να έχει πάρει την εφεύρεση από τον Αράπη του παραμυθιού, όπως άλλωστε οι περισσότεροι κριτικοί και μελετητές του Καρκαβίτσα ήθελαν τα κείμενά του γέννημα-θρέμμα της λαογραφίας. Σ' αυτό το διήγημα ο «ήρωας» κατάδικος μπαρμπα Παναγιώτης έχει εφεύρει ένα θαυμαστό μηχανισμό: τέσσερα νευρόσπαστα σ' ένα κουτί χορεύουν στους ήχους του μπουζουκιού του: «Πώς το κατόρθωσε δική του δουλειά. Φτάνει που το κατόρθωσε». Στον πυρήνα έμπνευσης του διηγήματος, στο ταξιδιωτικό «Νυκτερινή διασκέδασις», πληροφορούμαστε την πραγματική ιστορία: «επενόησε και κατήρτισε τον νευροσπαστικόν του χορόν, τον οποίον υπέβαλε εις τους τόνους του μπουζουκιού του όχι διά τροπαρίων της Σολωμονικής, αλλά διά της μαύρης αφανούς κλωστής, συνδεούσης την κρούσαν χείρα μετά του μηχανήματος των νευροσπαστών».⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αντιήρωες συναντούμε στα: «Ο Αφωρεσιμένος», «Ο τυφλός μοναχός», «Η μητριά», «Το μαγεμένο κουτί», «Ο εβυθός», «Πειράγματα», «Η Πατρίδα», «Νέοι θεοί», Τρεις κι ο Χάρος», για να επιμείνω μόνο σε κάποια όπου είναι πολύ έντονη η παρουσία τους.

2. Λουκάτος, Δημήτριος (1997): «Παραμυθιάδες στα πληρώματα των ελληνικών πλοίων». Μετάφραση από τα γαλλικά: Ελένη Τσιάλτα. Στον τόμο: Κούλα Κουλουμπή-Παπαπετροπούλου (επιμ.), *Η Τέχνη της Αφήγησης*. Αθήνα: Πατάκης, σελ. 37.

3. Gallant, Thomas W. (2001): *Modern Greece*. London: Arnold, σελ. 111-112.
4. Απαντα Καρκαβίτσα, τ. 3, με επιμ. Ν. Σιδερίδου (1973). Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, σελ. 1587.
Το «Νυκτερινή διασκέδασις» δημοσιεύτηκε το 1889, «Το μαγεμένο κουτί» εμφανίζεται στη συλλογή *Διηγήματα του Γυλιού* (1922).

Ευχαριστώ άλλη μια φορά τους μέντορές μου, Γιώργο Κεχαγιόγλου και Ξενοφώντα Κοκόλη.

Παύλος Αγγελόπουλος

Το διήγημα «Ναυάγια» από την α' (1899) στη β' έκδοση (1919) (Η αποφυγή της αισθηματολογίας)

Γενικές παρατηρήσεις:

Α) Η «επιδιόρθωση» του 1919 σκόπευε να φέρει το κείμενο πιο κοντά στη δημοτική. Αυτό διαπιστώνεται από την αποφυγή της συλλαβικής αύξησης και του τελικού ν, από την αντικατάσταση λέξεων που βρίσκονταν πιο κοντά στην καθαρεύουσα ή τη λογιότερη νεοελληνική κοινή με ισοδύναμες της δημοτικής ή της λαϊκότερης, κάποτε και ιδιοματικότερης γλώσσας.

Β) Διαγράφονται επαναλήψεις, καθώς και λέξεις, φράσεις, ακόμη και παράγραφοι, με αποτέλεσμα την πύκνωση του λόγου και την έντασή του. Κάποιες αντικαταστάσεις έχουν κι αυτές τον ίδιο σκοπό.

Γ) Διαγράφονται λέξεις και φράσεις με σκοπό την αποφυγή της αισθηματολογίας.

Ο Βαλέτας, που πρώτος επιχειρήσε την αντίβολή μεταξύ α' και β' έκδοσης,¹ περιορίστηκε, όπως σημειώνει, στις «σπουδαιότερες [αλλαγές] που δείχνουν την επιμονή του Καρκαβίτσα να πλησιάζει ουσιαστικώτερα το δημοτικό λόγο και την ωριμασμένη πια αντίληψή του για το ύφος και τη διήγηση».² Η παρατήρηση του Βαλέτα αφορά το διήγημα «Η θάλασσα». Θα μπορούσε, όμως, να έχει γραφτεί και για το «Ναυάγια». Ο Βαλέτας, αν και κρίνει σωστά, δεν δείχνει με ποιους συγκεκριμένους τρόπους ο Καρκαβίτσας βελτιώνει το κείμενό του. Αυτό το κενό προσπαθώ εδώ να καλύψω, απομονώνοντας μόνον όσες διαγραφές και αλλαγές σκόπευαν στην αποφυγή της αισθηματολογίας.

Ο πρώτος αριθμός στην παρένθεση παραπέμπει στην α' έκδοση, ο δεύτερος στη β'.³ Η διαγραφή δηλώνεται με αγκύλες (= { }): Αντί «φοιχή τον ετυρανούσε αμφιβολία», γράφει (στο εξής: γρ.). «δεν ήβρεσκε ησυχία» (286/94). Κ' εκείνο {κρού, ασυγκίνητο} σώριαζε, {ν' ακούη του συρμάτου τη φωνή, αν θα λαλήση κλάγγασμα χαράς, ή νεκροσύμασμα; Αλύπητα} (287/95), {δεν αφήνει στιγμή από τα μάτια τον ζωντανό καθρέφτη του} [καθρέφτης του Ευρίχη ο τηλεγραφητής], {του απαντά σε λίγο με πλάνα έκφρασι ο υπάλληλος} (289/96). {Μα το ποτήρι της χαράς αμέσως θέλει να το κενώσει ολάκερο. Δεν θέλει να ελέπη τίποτα σκοτεινό

στην πρόσχαρη εικόνα της ζωής του}. Μα εκείνος {εγωιστής} (289/97), ξαναρωτά {ολογέλαστος}. Σκουντούφλης, {ετοιμοδάκρυτος}. Τα μάτια του ομπρίζουν {κλαίνε και κλαίνε αστεϊρέυτα}. Κάθε βράχος νεκροκρέβατο. {Τριγύρω φθορά και μούχλα} (290/97), στα πρόσωπα τα χασκογέλαστα {και αναμπαιχτικά}, βύθιζαν το ράμφος στη νεκρή σάρκα, {έτρωγαν κ' εμασούσαν λάιμαργα} (292/98). {Ο πόθος όμως ισχυρότερος τον σπρώχνει εμπρός.} Τέλος πάει και ψαχουλεύει, αμίλητος, {σκυθρωπός} (292/99).

Σχόλιο: Η αποφυγή της αισθηματολογίας βελτιώνει, κατά την κρίση μου, το κείμενο. Αντί ο συγγραφέας να καθοδηγεί τα συναισθήματα του αναγνώστη, προτιμά μια πιο συγκρατημένη στάση που άλλωστε προκαλεί εντονότερη εντύπωση ακριβώς επειδή είναι συγκρατημένη απέναντι σε αφηγημένα γεγονότα τόσο τραγικά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βαλέτας, Γιώργος (1973): «Γπομνήματα στα Λόγια της Πλώρης». Στον 5^ο τόμο, στα Άπαντα Καρκαβίτσα. Αθήνα: Εκδόσεις Χρ. Γιωάννη, σελ. 540-541.
2. *ό.π.*, σελ. 490.
3. Καρκαβίτσας Α., *Λόγια της Πλώρης* (1899). Αθήνα: Τυπογραφείον της Εστίας, Κ. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη. (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη). Καρκαβίτσας Α., *Λόγια της Πλώρης* (τ. Α' 1918, τ. Β' 1919). Βιβλιοπωλείον της Εστίας. Κολλάρος. (Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης).

Ευχαριστώ και από αυτήν εδώ τη θέση τον Γιώργο Κεχαγιόγλου και τον Ξενοφόντα Κοκόλη για τις χρήσιμες συμβουλές τους.

Παύλος Αγγελόπουλος

Η “εξαγωγική παύλα”: ένα ακατάγραφο σημείο στίξης στα Σατιρικά Γυμνάσματα του Παλαμά

0.— Θα χρειαστούν κάποιες εισαγωγικές παρατηρήσεις που αφορούν άλλα σημεία στίξης (ή μήπως “γραφικά σημάδια”);, συγγενή προς την “εξαγωγική παύλα”.

1.— Ο όρος εισαγωγικά απαντά μόνο στον πληθυντικό, επειδή αποτελείται, όπως ξέρουμε, από δύο διαφορετικά γραφικά σημάδια: εκείνο που ανοίγει/εισάγει το “εντός εισαγωγικών” τμήμα λόγου (τα “γωνιώδη εισαγωγικά”: «_ ή τα “άγκιστρα”: “)· και εκείνο που κλείνει το τμήμα λόγου, που μας εξάγει από αυτό (« ή ”). Το πρώτο σημάδι είναι το κατά κυριολεξία εισαγωγικό· το δεύτερο θα μπορούσαμε και να το ονομάσουμε εξαγωγικό.

(Πρέπει να σημειώσουμε παρενθετικά ότι, στο χώρο της στίξης πάντα, και ο όρος αποσιωπητικά απαντά μόνον στον πληθυντικό, επειδή αποτελείται από τρία, κατά κανόνα, γραφικά σημάδια: τρεις τελείες, με απόσταση ανάμεσά τους { . . . }. Μόνο που σ' αυτή την περίπτωση τα γραφικά σημάδια είναι όμοια μεταξύ τους. —

Στον πληθυντικό συχνά απαντούν και οι όροι *αγκύλες* και *παρενθέσεις* και σ' αυτές τις περιπτώσεις έχουμε, όπως και στα αποσιωπητικά, ένα "εισαγωγικό" σημάδι { [και (} και ένα "εξαγωγικό" {] και) }. Οι αγκύλες και οι παρενθέσεις δε μας αφορούν εδώ).

2.- Εισαγωγική λειτουργία επιτελεί και η *παύλα* στις περιπτώσεις που δηλώνει ότι αυτό που ακολουθεί είναι ευθύς λόγος, είτε σε διάλογο είτε όχι. Η έξοδος από τον ευθύ λόγο συνήθως δηλώνεται με κόμμα και λεκτικό ρήμα (, *είπε ο Γιάννης*) ή με αλλαγή παραγράφου.

3.- Ως σήμερα δεν έχει, από όσο ξέρω, επισημανθεί η χρήση «εξαγωγικής παύλας», δηλαδή μιας παύλας που να δηλώνει ότι μ' αυτήν κλείνει ο ευθύς λόγος. Μια τέτοια παύλα, καθώς δε διαφέρει από την εισαγωγική, μόνο παρεξηγήσεις θα μπορούσε να δημιουργήσει: λ.χ. να θεωρηθεί παύλα διακοπής της ροής του λόγου (αλλαγή τόνου ή συντακτική διαφοροποίηση ή άλλο)· ή, αν έπεται μιας τελείας, να εκληφθεί ως «τελεία-παύλα».

Ωστόσο η εξαγωγική παύλα έχει χρησιμοποιηθεί στα *Σατιρικά Γυμνάσματα* του Κωστή Παλαμά. Θα πρέπει, βέβαια, να υπάρχουν και άλλες εμφανίσεις της, που δεν τις έχουμε ακόμα επισημάνει.

4.- Σε τέσσερα σημεία των *Σατιρικών Γυμνασμάτων* (A1,6, A17,12, A18,13 και B1,11¹) η εξαγωγική παύλα εμφανίζεται μόνο στην πρώτη δημοσίευση στο *Νουμά* (πρώτη σειρά: 6.1.1908—δεύτερη σειρά: 6.9.1909)· όταν τα *Σατιρικά Γυμνάσματα* θα εκδοθούν μαζί με τους *Καημούς της Λιμνοθάλασσας* σε βιβλίο (α' έκδοση: 1912· β' έκδοση: 1925), αυτές οι τέσσερις εξαγωγικές παύλες θα απαλειφθούν.

5.- Υπάρχουν όμως δέκα περιπτώσεις (A11,13, A17,9, A18,4, A18,12, A20,11, B11,1, B24,3 B24,5, B24,8 και B24,9) όπου η εξαγωγική παύλα επιμένει: από την πρώτη δημοσίευση περνάει στις δύο εκδόσεις και, από εκεί, στα *Άπαντα του Ιδρύματος Κωστή Παλαμά* (καθώς και στην έκδοση *Κωστή Παλαμά, Σατιρικά Γυμνάσματα*, πρόλογος Ηλίας Λάγιος, «Ιδεόγραμμα» 1908).²

6.- Στο τελευταίο ποίημα των *Σατιρικών Γυμνασμάτων*, το B24, η εξαγωγική παύλα εμφανίζεται τέσσερις φορές. Παραθέτω το κείμενο,³ με τις παύλες που μας ενδιαφέρουν κάπως παχύτερες:

—Τα παλάτια. Κι αυτά; —Και τί με τούτο;
Κάμπους για τέντες θέλουμε· γκρεμίστε.
Στα πάντα ας πέσει εδώ μπαλντάς ή κνούτο.—

—Τις εκκλησιές; —Μην τρέμετε· γκρεμίστε.
Για τους ναούς της Επιστήμης τόπο!—
—Κι αυτά τα ωραία τ'αγάλματα; —Γκρεμίστε,
κι αναθέματα —μη σας κάνει κόπο!—
σωριάστε από τις πέτρες τους. Γκρεμίστε.—
—Το περιβόλι; —Για τον ξυλοκόπο.—

—Τα μνήματα, ιερά. —Κι αυτά συντρίμια.
Ρούγα πλατιά. Από πάνω τους πατήστε
προς της μεγάλης θάλασσας τ' ασήμια.

προς τα σμαράγδια του βουνού. Γκρεμίστε.

Μπορούμε να κάνουμε μια σειρά παρατηρήσεις για τον τρόπο (και τη λογική, όσο υπάρχει) χρήσης της εξαγωγικής παύλας:

(α) Σε όλες τις περιπτώσεις, και στο B4 (στ. 3, 5, 8 και 9), και στις υπόλοιπες της § 5, και σ' εκείνες της § 4, η εξαγωγική παύλα εμφανίζεται σε τέλος στίχου.⁴

(β) Στο εσωτερικό στίχου η εξαγωγική παύλα δεν εμφανίζεται, όταν αμέσως μετά ακολουθεί εισαγωγική παύλα (δηλαδή νέος ευθύς λόγος): αυτό συμβαίνει στους στ. 1, 4, 6, 9 και 10 του B24.⁵ Εάν εμφανιζόταν, θα προέκυπτε ένα πρωτόφαντο και ενοχλητικό τυπογραφικό παράδοξο: δύο όμοιες παύλες πλάι πλάι: λ.χ.

«Τα παλάτια. Κι αυτά; — Και τί με τούτο;»

Από όσο ξέρω, δεν έχει παρουσιαστεί τέτοια περίπτωση.

Η εξαγωγική παύλα δεν εμφανίζεται πριν από εισαγωγική παύλα, όχι μόνον επειδή θα προέκυπτε το τυπογραφικό παράδοξο «δύο όμοιες παύλες πλάι πλάι», αλλά και διότι στις περιπτώσεις αυτές η εξαγωγική παύλα είναι, λογικά, περιττή: το γεγονός ότι στο σημείο αυτό κλείνει ο προηγούμενος ευθύς λόγος, δηλώνεται με επάρκεια από την ύπαρξη της εισαγωγικής παύλας, που σημαίνει έναρξη νέου ευθέως λόγου.

(γ) Όταν όμως η εισαγωγική παύλα εμφανίζεται όχι στο εσωτερικό του στίχου, αλλά στην αρχή του επόμενου στίχου, τότε η προηγούμενη λογική για τη χρήση της εξαγωγικής παύλας τότε εφαρμόζεται, και τότε δεν εφαρμόζεται στα Σατιρικά Γυμνάσματα.

Έτσι, έχουμε στο τέλος στίχου εξαγωγική παύλα που θα έπρεπε να θεωρηθεί περιττή, εφόσον ο επόμενος στίχος αρχίζει με εισαγωγική παύλα, στις εξής περιπτώσεις: A17,9/10, A18,4/5, A18,12/13, A20,11/12, B24,3/4, B24,5/6, B24,8/9 και B24,9/10.

Δεν έχουμε εξαγωγική παύλα στο τέλος στίχου, επειδή ο ακριβώς επόμενος στίχος αρχίζει με εισαγωγική παύλα (το αντίθετο των προηγούμενων περιπτώσεων) στα εξής σημεία: A15,5/6, A15,7/8, A15,8/9, A15,11/12 και A17,4/5.

(δ) Στο τέλος του B24 θα μπορούσε κανείς να περιμένει μια εξαγωγική παύλα η οποία θα έκλεινε τον ευθύ λόγο που άρχισε στη μέση του στ.10. Υπάρχει, βέβαια, και η αντίθετη λογική: ότι δηλαδή η εξαγωγική παύλα είναι περιττή σ' αυτό το σημείο, εφόσον ούτως ή άλλως το κείμενο κλείνει.

Στα Σατιρικά Γυμνάσματα εφαρμόζονται και οι δύο λογικές: Δεν υπάρχει εξαγωγική παύλα στο τέλος των ποιημάτων A7, A10, A15, A16, A17, B7 και B24. Αντίθετα, εξαγωγική παύλα υπάρχει στο τέλος του A11 και A18 (μόνο στην α' δημοσίευση).

7.— Είναι σαφές ότι η χρήση της εξαγωγικής παύλας δεν ακολουθεί μια ξεκάθαρη λογική. Η ευθύνη θα πρέπει, μάλλον, να μοιράζεται ανάμεσα στον Παλαμά και στους στοιχειοθέτες.

Ωστόσο, η χρησιμότητα της εξαγωγικής παύλας είναι ολοφάνερη, σε κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις (λ.χ. στο Α1,6, στο Β11,1, ίσως και αλλού). Μια νέα έκδοση των *Σατιρικών Γυμνασμάτων* θα έπρεπε, νομίζω, να διατηρήσει τις εξαγωγικές παύλες, ακόμη κι εκείνες που, μετά την πρώτη δημοσίευση, απαλείφθηκαν (βλ. § 4).⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα Α ή Β παραπέμπουν στην πρώτη ή δεύτερη σειρά των *Σατιρικών Γυμνασμάτων*: ο πρώτος αριθμός παραπέμπει στο ποίημα, και ο δεύτερος στο στίχο.

2. Στο εξής δε θα σημειώνονται οι περιπτώσεις όπου το κείμενο δεν παρουσιάζει διαφορές ανάμεσα στην πρώτη δημοσίευση και στις εκδόσεις (του 1912, του 1925 των *Απάντων*, και του «Ιδεογράμματος»).

3. Έχει γίνει ορθογραφική προσαρμογή.— Ακολουθώντας την α' δημοσίευση και τις δύο εκδόσεις διορθώνω δύο τυπογραφικά λάθη στο κείμενο των *Απάντων*: στ. 4 «εκκλησιές» (και όχι «-ίες») και στ. 10 «ιερά.» (και όχι «ιερά:»).

4. Οι παύλες στο Β24,7 είναι, βέβαια, παρενθετικές: το ίδιο και οι παύλες στο Α14, 11-12.

5. Το ίδιο συμβαίνει και στους στ. 9, 10 και 13 του Α15 και 1 του Β11.

6. Μια όχι εξαντλητική έρευνα στο ποιητικό έργο του Παλαμά ως το 1912 (τόμοι 1, 3 και 5 των *Απάντων*) φέρνει στο φως αρκετές ακόμη εξαγωγικές παύλες:

—τόμ.1: σ. 34 (δύο), 38, 40 (τέσσερις), 41, 282, 349, 353, 408-9 (οκτώ).

—τόμ.3: 118, 224 (δύο), 228, 236 (μαζί με »), 264 (η εισαγωγική παύλα στη σ. 257), 390 (ο ευθύς λόγος εισάγεται με « στη σ. 389), 391 403, 434 (πέντε), 435.

—τόμ.5: 17, 43, 44, 45, 57, 69, 76, 81, 95, 97 (δύο), 98, 100, 101, 102 (τρεις), 103 (δύο), 110 (δύο), 138, 172, 180 (δύο), 181, 208 (πέντε), 222 (δύο), 226 (δύο, μαζί με »), 426 (δύο), 427 (δύο), 430, 435, 494 (τρεις).

Δεν έχω ελέγξει τις προηγούμενες δημοσιεύσεις και εκδόσεις των ποιημάτων και των συλλογών.

Ξ.Α. Κοκώλης

Γιάννη Ψυχάρη: Μια άγνωστη Εισαγωγή (1903)

Ο Ψυχάρης συνήθιζε να προλογίζει τα μυθιστορήματά του, ορισμένες φορές με εκτενείς προλόγους, και να τα αφιερώνει σε κάποιο συνάδελφο φίλο ή κάποια εξέχουσα προσωπικότητα της εποχής του. Συχνά βεβαίως, οι αφιερώσεις αναιρούνταν όταν μια προστριβή δημιουργούσε εκνευρισμό με το μέχρι πρότινος προσφιλέ πρόσωπο, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της αφιέρωσης της ιστορίας: “Εθνικό Συμπόσιο” στο Βενιζέλο, η οποία ακυρώθηκε εκ των υστέρων λόγω της μετριопαθούς στάσης του τελευταίου στο γλωσσικό ζήτημα, που δεν ικανοποίησε τον Ψυχάρη. Σύμφωνα με τον όχι και τόσο κομψό τρόπο του Ψυχάρη: “Ξεγράφεται η αφιέρωση, ο άνθρωπος (sic) και τόνομά (sic) του. Το δῆγμα (sic) μνήσκει”.¹

Σ' αυτό το άρθρο θα μιλήσω συνοπτικά για την εισαγωγή - "αφιερωτικό γραμματάκι" στην κυρία Κάρια Νικολάου Επισκοπόπουλου (Nicolas Ségur) της πρώτης γραφής του μυθιστορήματος *Τα δυο αδέρφια*. Σύμφωνα με το χειρόγραφο στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη, υπ' αριθμ. 4976, το μυθιστόρημα γράφτηκε μεταξύ 1^{ης} Μαρτίου και 19^{ης} Οκτωβρίου 1903 («Αη Δημήτρη» όπως αποκαλείται από τον Ψυχάρη). Εντούτοις, έμεινε για καιρό αδημοσίευτο, στα "συρτάρια του συγγραφέα" και ξαναδουλεύτηκε μεταξύ των ετών 1909 και 1910. Η πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε από την Εστία το 1910-11, όπως αναγράφεται στο εσώφυλλο και η δεύτερη το 1955, στα πλαίσια της προσπάθειας έκδοσης των Απάντων του συγγραφέα, σε επιμέλεια Νικηφόρου Βρεττάκου, από τις Μακεδονικές Εκδόσεις. Η έκδοση Βρεττάκου ακολουθεί πιστά το κείμενο της Εστίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι δυο εκδόσεις παραλείπουν το εκτενές κείμενο της εισαγωγής διατηρώντας μονάχα την αφιέρωση στην κυρία Επισκοπόπουλου. Ίσως η εξήγηση γι' αυτή την παράλειψη να οφείλεται στην καθυστερημένη έκδοση του μυθιστορήματος, εφόσον κάποια από τα ζητήματα που αναλύει ο Ψυχάρης στην εισαγωγή, θα φάνινταν άκαιρα μετά από επτά χρόνια, ίσως και να είναι συμπτωματική. Πάντως ο συγγραφέας φαίνεται να είχε αμφίρροπα συναισθήματα σχετικά με την αξία της εισαγωγής, διότι στην αλληλογραφία του με τον Εφταλιώτη το 1903, άλλοτε φαίνεται ενθουσιασμένος από το κείμενο κι άλλοτε το βρίσκει μέτριο.² Όπως αφήνει επίσης να εννοηθεί, σκόπευε στο μέλλον να εκδώσει τον πρόλογο αυτό στα *Ρόδα και μήλα* (τη συλλογή κριτικών του κειμένων). Εν τέλει το κείμενο εμφανίστηκε τον επόμενο χρόνο στο *Νουμά* - με αρκετές διαφοροποιήσεις - στα τεύχη 77: σ. 7-12, 78: 5-8 και 79: 4-8. Στην περίοδο της έκδοσης του μυθιστορήματος το 1910-1, ο πρόλογος μάλλον ξεχάστηκε, σε σχέση με την επείγουσα διόρθωση του κυρίως κειμένου.

Παρά τις διαφοροποιήσεις που υπέστη από το συγγραφέα για την παρουσίασή του στο *Νουμά* (η οποία είναι πιο αναλυτική και κουραστική για τον αναγνώστη) και το γεγονός ότι δεν συμπεριλήφθηκε τελικά στην έκδοση του μυθιστορήματος για το οποίο γράφτηκε, πιστεύω ότι αξίζει να αναφέρουμε τα θέματα τα οποία 'συζητάει' ο συγγραφέας σ' αυτό το σχετικώς άγνωστο κείμενο, γιατί εκφράζουν εναργώς όχι μόνο τις απόψεις του για την ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία, τις οποίες λίγο ή πολύ επαναλαμβάνει στα περισσότερα κείμενά του, λογοτεχνικά και μη, αλλά και διότι φωτίζουν εξίσου την προσωπικότητά του, την πολυπραγμοσύνη του και το υπονομευτικό του χιούμορ.

Η εισαγωγή χωρίζεται σε τρία μέρη από το συγγραφέα και απευθύνεται στην "αγαπητή κυρία Επισκοπόπουλου". Οι πραγματικοί παραλήπτες είναι ωστόσο περισσότεροι.³ Όπως και το ίδιο το μυθιστόρημα το οποίο στοχεύει στη σκιαγράφηση της ελληνικής κοινωνίας της εποχής του, έτσι και η εισαγωγή απευθύνεται σε όλους τους διανοούμενους στην Ελλάδα. Το πρώτο μέρος είναι πιο προσωπικό, παρουσιάζει τη σχέση του συγγραφέα με την οικογένεια Επισκοπόπουλου - κυρίως με το συγγραφέα Επισκοπόπουλο. Στο δεύτερο μέρος ο Ψυχάρης αναλύει ποια θεωρεί προτερήματα σ' ένα συγγραφέα και τι είναι σημαντικό σ' ένα λογοτεχνικό έργο. Η αφορμή για τη συζήτηση είναι και πάλι ο Επισκοπόπουλος και οι συγγραφικές

του αρετές καθώς κι εκείνες του πατέρα της κυρίας Επισκοπόπουλου. Ο Ψυχάρης εκφράζει τις απόψεις του με σαφήνεια σχετικά με τη λογοτεχνία της εποχής του και το δικά του οράματα για την ελληνική λογοτεχνία. Στο τρίτο μέρος συζητάει εκτενέστερα τις απόψεις του για την πορεία του ελληνικού έθνους, την ανάπτυξη του ελληνικού πολιτισμού και τον ουσιώδη ρόλο της δημοτικής γλώσσας στην επίτευξη αυτής της ανάπτυξης.

Αρχικά ο Ψυχάρης δικαιολογεί την επιλογή του για την αφιέρωση, επαινώντας τις γυναίκες γιατί έχουν τη δυνατότητα να ψυχολογήσουν καλύτερα από τους άντρες την ανθρώπινη ψυχή και για το λόγο αυτό να κατανοήσουν επίσης τους μυθιστορηματικούς ήρωες. Εκφράζει ακόμη την ευγνωμοσύνη του γιατί κατά τη διάρκεια της συγγραφής των *Δυο αδερφών*, το ζεύγος Επισκοπόπουλου είχε πάντα κάποιες υποδείξεις ή συμβουλές για να τον βοηθήσει όταν τους διάβαζε αποσπάσματα από το μυθιστόρημά του. Το ζεύγος έμενε τότε στο εξοχικό του Ψυχάρη στο Rosmapamon, στο παλιό εξοχικό του Renan, για να παραστεί στην τιμητική τελετή των αποκαλυπτηρίων του αγάλματος του τελευταίου, το καλοκαίρι του 1903 (ο Ψυχάρης είχε παντρευτεί σε πρώτο γάμο την πρωτότοκη κόρη του Renan, Noémi). Παρά το γεγονός ότι η αφιέρωση ξεκινάει εγκωμιαστικά, στη συνέχεια γίνεται φανερό ότι ο Ψυχάρης είχε ψυχρανθεί με τη στάση του Επισκοπόπουλου να μην τον αναφέρει σε κάποια ανταπόκρισή του στην Ελλάδα, αλλά να αφήσει να εννοηθεί ότι είχε μείνει στο σπίτι του Renan σα να έλειπε ο Ψυχάρης, και βρίσκει αυτό τον έμμεσο τρόπο της 'αφιέρωσης' για να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του. Η παρουσίαση του ζητήματος γίνεται πολύ έντεχνα. Στην αρχή ευχαριστεί την/τους αποδέκτες της αφιέρωσης:

Σας ζήτησα την άδεια και μου τη δώκατε (sic). Και σας είμαι υποχρεωμένος με το παραπάνω αφού ως κ' οι φίλοι μου κάποτε (sic) αναγκάζονται (sic) να κρύφτουνε (sic) τόνομά (sic) μου. Φαίνεται πως καίει και δε γίνεται να το πη κανείς (γ') [...] Θυμούμαι τα ωραία εκείνα τάρθρα (sic), τα ποιητικά, που έστειλε ο αγαπητός μου ο Επισκοπόπουλος στην Αθήνα για τις γιορτές που έγιναν τότες σαν είχαμε την τιμή και τη χαρά να σας φιλοξενήσουμε και τους δυο (δ').

Στη συνέχεια όμως αναφέρει πως όσοι διαβάσουν το άρθρο του Επισκοπόπουλου δεν θα καταλάβουν από τον τρόπο που το έγραψε ότι έμενε στο σπίτι του Ψυχάρη:

Αναγκάστηκε να μην ταναφέρη (sic) κάνε (sic) πως κατέβηκε, ή κατέλυσε, που λέει στον Ψυχάρη, γιατί αν έβαζε τον Ψυχάρη με τόνομά (sic) του, πιθανό να πάθαινε κι ο πεθερός μου, που γλύτωσε χάρη στην παράλειψη του καταραμένου ονομάτου (sic) (δ' - ε') [...] Μα στην Ελλάδα δεν ταιριάζει να γράφη κανείς εκείνα που αλλού τα φωνάζουνε. Το χρωστώ και στη φιλία και στην τέχνη του γλυκού μου του Επισκοπόπουλου που με γλύτωσε από κάμποσους μελάδες (στ') (όλες οι αναφορές είναι από το χειρόγραφο κείμενο υπ' αριθμ. 4976, στη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη).

Για να ολοκληρώσει την 'κατηγορία', καταλήγει στη δήλωση- καταπέλτη: "πάντα στάθηκε φίλος πιστός, κι αφτό (sic) μικρό πράμα δεν είναι στην Ελλάδα, όπου μπορεί να κουράζονται (sic) πιο γλήγορα ως κι οι φίλοι" (η'), έτσι ώστε να μην είναι σίγουρος κανείς αν μιλάει σοβαρά ή σαρκαστικά.

Στο δεύτερο μέρος της εισαγωγής προβάλλει όμως τις απόψεις του για το τι θεωρεί επιτυχημένη λογοτεχνία, εγκωμιάζοντας τον Επισκοπόπουλο για το συνδυα-

σμό φαντασίας και κρίσης που επιτυγχάνει στα έργα του (η'). Είναι ακριβώς ο συνδυασμός που διακαώς επιθυμούσε να επιτύχει ο Ψυχάρης στα δικά του μυθιστορήματα, συνδυάζοντας φαντασία και γραμματική, σύμφωνα με τις εξαγγελίες του Ταξιδιού του το 1888.⁴ Στη συνέχεια επαινεί τον πατέρα της κυρίας Επισκοπόπουλου για τον τίμιο χαρακτήρα του, εξαιρώντας συγχρόνως όσους δε φοβούνται να αντικρίσουν την αλήθεια και να την παρουσιάσουν και στους άλλους (ένα υπονοούμενο και πάλι για τον Νικόλαο Επισκοπόπουλο;) Η παραπάνω αναφορά ανήκει στις απόψεις του Ψυχάρη οι οποίες επανεμφανίζονται στα κείμενά του για να προβάλλουν την 'αλήθεια' ως το σημαντικότερο προτέρημα όχι μόνο στη ζωή μα και στη λογοτεχνία: "On nous persuadera difficilement que la verité [...] n'est pas le but suprême de la vie des individus aussi bien que des nations, et que les fictions les plus brillantes égaleront jamais les splendeurs de la réalité" ισχυριζόταν στα *Essais de Grammaire Historique Néo-grecque*.⁵

Με τον όρο 'αλήθεια' αναφορικά με τη λογοτεχνία, ο Ψυχάρης εννοεί την αληθοφάνεια, δηλαδή πλοκή και χαρακτήρες που να ανταποκρίνονται στις προσδοκίες του αναγνώστη, σε μια ανάλογη περίπτωση στην πραγματική ζωή, καθώς και θάρρος σε κάθε περίπτωση στην παραδοχή του σωστού, ακόμα κι όταν αυτό μας φέρνει αντιμέτωπους με τον ίδιο μας τον εαυτό. Επιπροσθέτως, θεωρεί την ψυχογραφία και την πιστή αναπαράσταση αληθινών χαρακτήρων ως βασικούς στόχους της ηθογραφίας, κατά τρόπο που να καταδεικνύεται η πραγματική εικόνα του έθνους: "Σκοπός του μυθιστοριογράφου είναι να σου παρουσιάση την αλήθεια, κ' έτσι να σε κάμη να συλλογιστής. Άμα βαριέσαι τέτοιο ρομάντζο, θα βαρεθής κάθε αλήθεια και κάθε συλλογή" (κθ'). Ισχυρίζεται επίσης ότι "το ρομάντζο κατάντησε καθρέφτης που καλλήτερος (sic) από ζουγραφιά (sic), δίχως να μας κολακίψη, μας δείχνει, δείχνει στο έθνος, το πρόσωπό μας, όπως είναι." (κθ').⁶

Οπωσδήποτε από ένα κριτικό κείμενο του Ψυχάρη δε θα μπορούσαν να λείπουν οι προτροπές του για τη χρήση της δημοτικής γλώσσας. Έτσι και σ' αυτή την εισαγωγή, ο Ψυχάρης εξηγεί ότι μόνο η δημοτική θα τιμήσει τον ελληνικό λαό "σα μοναχοκόρη της αρχαίας που είναι;" (κζ'), σύμφωνα με την εξελικτική θεωρία. Τέλος υπάρχουν κάποιες πιο συγκεκριμένες αναφορές στο μυθιστόρημα (*Τα δυο αδέρφια*), το οποίο επιδιώκει να μνησεί, από τη μια, τη σημασία της αγάπης για την ποίηση, και από την άλλη, για τη γυναίκα. Ιδιαίτερα το τελευταίο είναι αποτέλεσμα της "διδασκαλίας του Ντάντε", όπως πληροφορεί ο συγγραφέας τους αναγνώστες του (κη'). Αν και ο Ψυχάρης παραδέχεται ότι τα μυθιστορήματά του μπορεί να μην είναι σημαντικά, ωστόσο δε διστάζει να τα προωθήσει, γιατί είναι γραμμένα στη δημοτική γλώσσα και αναφέρονται στον ελληνικό λαό και γι' αυτό έχει την πεποίθηση ότι αξίζουν της προσοχής του έλληνα αναγνώστη: "Το ξέρω πως τα βιβλία μου μεγάλα πράματα δεν είναι: ωστόσο είναι ρωμαίικα και Ρωμιούς ψυχολογούσα" (λ'). Ο παραπάνω ισχυρισμός ταιριάζει με τον υπότιτλο που έδωσε στο μυθιστόρημά του, χαρακτηρίζοντάς το 'μεγάλο εθνικό ηθογραφικό μυθιστόρημα'.

Εν κατακλείδι μπορούμε να πούμε ότι η εισαγωγή αυτή είναι ένα ενδιαφέρον κριτικό κείμενο το οποίο ξεφεύγει από τα στενά πλαίσια της συζήτησης του συγκεκρι-

μένου μυθιστορήματος και παρουσιάζει τις απόψεις του Ψυχάρη για το ρόλο της λογοτεχνίας, τη δημοτική γλώσσα και για τη δική του θέση στο δημιουργικό αυτό πεδίο με τρόπο ενδεικτικό της γραφής και του χαρακτήρα του συγγραφέα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Ψυχάρη, «Στον Ίσκιο του Πλατάνου», Απαντα, τόμ. 3, Νικηφόρος Βρεττάκος (επιμ.), Μακεδονικές Εκδόσεις, Αθήνα 1955, σ. 207.
2. Βλ. Σ. Καρατζάς - Ε. Καψωμένος, Από την Αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών: Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη Αλληλογραφία, 716 Γράμματα (1890-1923), Ιωάννινα 1988, σ. 524.
3. Αναφέρομαι πάντοτε στο χειρόγραφο κείμενο, ωστόσο και η δημοσίευσή στο Νουμά διατηρεί τα βασικά θέματα του αρχικού κειμένου.
4. Βλ. Ψυχάρη, Το ταξίδι μου, Άλκης Αγγέλου (επιμ.), Εστία, Αθήνα 1993, σ. 39.
5. Βλ. Jean Psichari, *Essais de Grammaire Historique Néo-grecque I*, Ernest Leroux, Paris 1886, σ. 288.
6. Το 'ρομάντζο' προέρχεται από το γαλλικό 'romance'. Αλλού επίσης ο Ψυχάρης αναφέρει τον μυθιστοριογράφο ως 'ρομαντζιέρη'.

Γεωργία Πατερίδου

«Κακοί» και «καλοί» μαθητές του Γεωργίου Σουρή

Ι. Ο Sir Ronald Storrs, Βρετανός κυβερνήτης της Κύπρου από το 1926 μέχρι το 1932, απόφοιτος κλασικών σπουδών του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ,¹ «εις συνομιλίαν, ως ανέγραψαν αι Εφημερίδες, που είχε με Κυπρίους διανοουμένους, κατέπληξε τους συνομιλητάς του με την βαθείαν γνώσιν της Ελληνικής, τους απεκάλυψε δε ότι ο καλύτερος διδάσκαλός του υπήρξεν ο Σουρής, του οποίου edιάβαζε τον 'Ρωμηνόν', προσθέσας 'ήτο αξιοθαύμαστος φυσιογνωμία ο Σουρής'».²

Αυτό αναφέρει ο γιος του σατιρικού ποιητή, προσθέτοντας ότι η μητέρα του «απέστειλε εις τον Στορς επιστολήν μετά της σειράς του 'Ρωμηνού' εις την οποίαν εκείνος έσπευσε να απαντήσει, εκφράσας τον θαυμασμόν του διά το έργον του Σουρή, το οποίον, ως έγραφε, ε γνώριζε και εξεδήλωσε την επιθυμίαν εις το προσεχές τάξει-δι του εις Αθήνας να επισκευθή την ιδίαν» (σ. 45).

Σύμφωνα με τον Κρ. Σουρή, η αλληλογραφία τους συνεχίζεται μέχρι το 1931 οπότε οι Κύπριοι εξεγέρθηκαν εναντίον της τυραννικής διοίκησης του Στορς.³ Τότε, η κυρία Σουρή απευθύνει στον κυβερνήτη, μέσω του Κυπριακού Τύπου, την παρακάτω επιστολή, η οποία «ως φαίνεται εκ κύκλων προσκειμένων προς τον Διοικητήν [...], επροξένησε σοβαράν εντύπωσιν εις αυτόν» (σ. 45):

Ενθυμούμαι μετά συγκινήσεως την δηλωσίν σας, ότε ανελάβατε κατά πρώτον την Διοίκησιν της Κύπρου, ότι διδάσκαλός σας εις την Ελληνικήν υπήρξεν ο αείμνηστος σύζυγός μου και τον κατόπιν θαυμασμόν σας ον με τόσον ενθουσιασμόν μου εγράψατε διά το έργον του. Είχα πιστεύσει ότι αι ιδέαι του πατριωτισμού και της ελευθερίας, αι οποί-

αι περιείχοντο εις τον 'Ρωμηόν' εύρισκον απήχησιν εις την ψυχήν σας. Σήμερον όμως βλέπω ότι υπήρξατε κακός μαθητής εκείνου, τον οποίον ενεθουσίαζε παν υψηλόν και ωραίον και ο οποίος ηγάπα την Αγγλίαν δια τας φιλελευθέρους ακριβώς αρχάς. Δεν αρκεί να θαυμάζη κανείς απλώς τας ωραίας ιδέας, αλλά και να τας ακολουθή και ελπίζω, έστω και αργά, ότι θα απορρίψετε τας ανθρωπίνους αδυναμίας και αντί να καταδικάζετε, θα επαινέσετε αντιθέτως και θα θαυμάσετε τον ευγενή λαόν, ο οποίος σήμερον αγωνίζεται διά την ελευθερίαν του. Τότε μόνον θα ήσθε αντάξιος μαθητής του διδασκάλου σας. Με την ελπίδα αυτήν σας σφίγγω την χείρα (σ.45).

Το πρώτο αυτό κείμενο αφιερώνεται στους πολυάριθμους «κακούς μαθητές», είτε αυτοί προέρχονται από αλλότρια έθνη, είτε από τον «ευγενή» αυτό «λαόν», οι οποίοι γνωρίζουν καλά μόνο πώς ρίχνονται τα ζάρια!

II. Στο ίδιο έργο, ο Κρ. Σουρής αναφέρει ότι Κύπριος φοιτητής, θαυμαστής του πατέρα του, θέλοντας να τον γνωρίσει, έφερε, για τον λόγο αυτό, συστατική επιστολή από τον Κύπριο λόγιο Ιωάννη Περδίο. Η σύζυγος του Γεωργίου Σουρή, δεν μπορούσε τη στιγμή εκείνη να παρουσιάσει τον φοιτητή στον σύζυγό της, γιατί ο ποιητής ήταν έτοιμος να της διαβάσει στίχους που έγραψε για την αναχώρηση στόλου στην Κρήτη, την ίδια εκείνη μέρα, μετά από απόφαση της Κυβερνήσεως Δηλιγιάννη (1897). Ο Σουρής συνήθιζε να διαβάζει την ύλη του *Ρωμηού* στη γυναίκα του, χωρίς την παρουσία κανενός άλλου. Μετά από επίμονες παρακλήσεις του φοιτητή, η σύζυγος τον άφησε «να ακροασθή αθέατος τους στίχους [...]» (σ. 132).

*Κατευόδιο καραβάκια τόσαις πίκραις ποτισμένα,
φεύγουν φεύγουν μ' αγεράκι μυρωμένο κι' ελαφρό,
μάτια σκλάβων κι' ελευθέρων σηκωθήτε βουρκομένα
να τα 'δήτε πώς πετούνε στου πελάγου τον αφρό.
Κατευόδιο παλληκάρια και ναυτόπουλα του στόλου,
σαν αράξετε 'στην Κρήτη να γλυκοροδίξ' η 'μέρα,
ταξειδεύει στ' άρμενά σας κι' η ψυχή του γένους όλου,
που πνιγμένη μεσ 'στους βούρκους ελαχτάρισε γι' αέρα.
Σπάζει κύμα δοξασμένο 'στο καθένα σας πλευρό,
πάρτε κτύπους της καρδιάς μας να τους κάνετε φτερά
και να πάτε φτερωμένο της γαλάζιας τον σταυρό,
μέσ 'στ' ακοίμητα της σκλάβας κι' αιματόβρεκτα νερά.
Κατευόδιο καραβάκια, της φωτιάς σας κάθε σπιθα
πέφτει μέσα μας κι' ανάβει τη σβυσμένη μας καρδιά,
κατευόδιο, κατευόδιο, συ Σταυρέ ξαναβοήθα
των Κανάρηδων εγγόνια, των Μιαούληδων παιδιά. (σ. 132)*

«Ο ενθουσιώδης Κύπριος συνεκινήθη τόσο, ώστε όπως διελάμβανεν εις την τελευταίαν του επιστολήν προς τον φίλον του εν Κύπρω, από της στιγμής εκείνης απεφάσισε με πρώτην ευκαιρίαν να αναχωρήση εις Κρήτην, όπου έπεσε ηρωικώς μαχόμενος. Τούτο έμαθε βραδύτερον ο Σουρής από γράμμα απευθυνθέν εις αυτόν από τον συστήσαντα τον νέον, εν ω ανεφέρετο ότι η ακρόασις του ποιήματός του συνε-

τέλεσεν ὥστε να προστεθῆ εἰς ἥρωσ ἐπὶ πλέον εἰς το Πάνθεον των υπέρ πατρίδος πεσόντων. Τότε μόνον του απεκαλύφθη το τέχνασμα τῆς συζύγου του και ἡ συγκίνησις του ποιητοῦ υπῆρξε μεγάλη διὰ τὴν ἀπώλειαν τοιούτου πατριώτου, ἧς υπῆρξε ο ἴδιος ἀφορμὴ ἐν ἀγνοίᾳ του» (σ. 132-133).

Ὡστόσο, ἐδῶ παρουσιάζεται μια ἀνακρίβεια. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του ιστορικοῦ Πέτρου Παπαπολυβίου, κανένας Κύπριος εθελοντῆς δὲν σκοτώθηκε στὴν Κρήτη κατὰ τὴν ἐξέγερση αὐτή. Εξάλλου, εἶναι ἀπίθανο ο δεκαπεντάχρονος, κατὰ το ἔτος αὐτό, Περδῖος⁴ να γνωρίζεται προσωπικά με τον Γ. Σουρῆ και να του στέλλει μάλιστα και συστατική ἐπιστολή! Το πιθανότερο εἶναι ὅτι τα γεγονότα του 1897 συγχέονται με τους Βαλκανικοὺς πολέμους.

Το δεύτερο αὐτὸ κείμενο ἀφιερώνεται στους ολιγάριθμους Κυπρίους «καλοὺς μαθητῆς», των οποίων οἱ ἀπόψεις και το ἔργο υπονομεύονται και ἀκυρώνονται, καθημερινά και ἐπὶ χρόνια, ἀπὸ τα ἔργα των πολυάριθμων «κακῶν μαθητῶν»!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φοίτησε στο Charterhouse and Pembroke College. Στὸ Pembroke College κληροδότησε τα προσωπικά του ἔγγραφα *Private Papers* μέσα στα οποία υπάρχουν πολλές ἀναφορές στὴν Κύπρο, ὅπως, ἐπίσης, και στο αὐτοβιογραφικό του σύγγραμμα *Orientations*, το οποίο ἐκδόθηκε για πρώτη φορά στο Λονδίνο το 1937.
2. Κρίτων Γ. Σουρῆς, *Γεώργιος Σουρῆς και ἡ εποχὴ του*, Ἐν Αθήναις 1949, 45. Εφεξῆς, οἱ παραπομπές στὴν ἐκδόση αὐτὴ ἐνσωματώνονται στο κείμενο. Ἀκολουθεῖται ἡ ὀρθογραφία τῆς πιο πάνω ἐκδόσεως, με μόνη διαφορά ὅτι ἐδῶ χρησιμοποιεῖται το μονοτονικό ἀντὶ του πολυτονικοῦ συστήματος.
3. Ο Στορς, μεταξύ ἄλλων, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του ὡς κυβερνήτη στο νησί, ἐπέβαλε ἕνα νέο ποινικό κώδικα με ἀκραίες ποινές για διάφορα ἀδικήματα, ἐνῶ ὡς ἀδικήμα θεώρησε και τὶς μαθητικὲς παρελάσεις. Θέλησε, ἐπίσης, να θέσει ὑπὸ κυβερνητικό ἔλεγχο τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση, να περιορίσει τὴν ἐλευθερία του Τύπου και να ἐπιβάλει νέο κυβερνητικό νομοσχέδιο για το δασμολόγιο.
4. Ο Περδῖος γεννήθηκε το 1882 και σπούδασε νομικά στη Γενεύη. Δὲν ἀσκήσε ποτέ το ἐπάγγελμα του δικηγόρου. Ὦντας και ο ἴδιος θαυμαστῆς του Γ. Σουρῆ και του Ρωμηοῦ του, ἀρχισε να ἐκδίδει τὴ σατιρική ἐφημερίδα *Μαστίγιον* ἀπὸ το 1911 μέχρι το 1930, ἔτος του θανάτου του.

Μαρία Ξάνθου

«Ρόδα στο μαντίλι», ἢ πόσο μακρὺ εἶναι το κρητικὸ ποδάρι
στον «Πραματευτὴ ἀπὸ τὴ Σιδῶνα» του Σεφέρη;

Το μόνο θραῦσμα εὐθύ λόγου που περιέχεται στο, κατὰ τα ἄλλα, κατάφορτο ἀπὸ διακειμενικὲς ἀναφορὲς ἢ νύξεις ποίημα του Σεφέρη «Πραματευτὴς ἀπὸ τὴ Σιδῶνα»¹ ἀπαντᾶ στον στ. 11, σε ὁμοιοκαταληξία με το ἐπακόλουθο ...τα βυσσινιά του χεῖλη:²

σαν ὄνειρο ψιθυριστά τραγουδώντας: «Ρόδα στο μαντίλι»

Από νωρίς (3.4.1962), ο ίδιος ο Σεφέρης παρέπεμπε σε νεότερο κρητικό δημώδες/λαϊκό ερωτικό τραγούδι (όχι προγενέστερο της τουρκοκρατίας στην Κρήτη), που, από την επωδό/«τσάκισμά» του (η οποία ίσως πρέπει και αυτή να εκληφθεί ως τμήμα ευθύ, μα αλλόγλωσσου λόγου) έχει γίνει γνωστότερο ως «Φιλεντέμ»: *Μια Τουρκοπούλα στην αυλή./ φιλεντέμ, φιλεντέμ.../ άσπρα ρόδα στο μαντίλι/ να σ' εφίλουνα στ' αχείλι./ άσπρα ρόδα στην αυλή σου/ πώς κοιμάσαι μοναχή σου...* Ο Σεφέρης μαρτυρεί πως το είχε ακούσει από τον λαλίστατο φίλο του και γνώριμο της Κρήτης Patrick («Paddy») Leigh Fermor, άρα σε αρκετά όψιμη εποχή.³

Ο Γ. Π. Σαββίδης και, πρόσφατα, ο Χρ. Παπάζογλου και η Στ. Λαουμιτζή μάζεψαν ίδιες ή παρεμφερείς εκφράσεις και από άλλα ερωτικά δημοτικά τραγούδια (π.χ. από το «Της παπαδοπούλας με τα μήλα» των *Εκλογών...* του Ν. Γ. Πολίτη και άλλες παραλλαγές του, από το τραγούδι «Της απολησμονημένης» της ίδιας συλλογής, κ.ά.)· όλα είναι καταγραμμένα σε πολύ νεότερη εποχή και παρουσιάζουν, κάποτε, την εναλλαγή *ρόδα/ρόιδα* [=ρόδια] στο μαντίλι κ.τ.ό. (π.χ., στη δωδεκανησιακή παραλλαγή του τραγουδιού «Της παπαδοπούλας με τα μήλα»: *εγώ 'μου ο νιος που σου 'φερα τα μύρα στο μαντίλι./ ρόδα και τριαντάφυλλα, και το φιλι στα χείλη*), άλλου όμως απλώς: *μάζεμα ρόδων' μάζεμα τριαντάφυλλων*, τοποθέτησή τους στο μαντιλάκι και αποστολή στο αγαπημένο πρόσωπο (*...πέσαν τα τριαντάφυλλα./ Κ' εγώ... τα μάζεμα./ στο μαντιλάκι τα 'βαζα/ και στην αγάπη τα 'στελνα*)· *μάζεμα ρόδων/ροδιών/μήλων σε μαντίλι ή ποδιά (μήλα στη ποδιά, αντί ρόδα/ρόιδα στο μαντίλι)*:⁴ φαντάζομαι πως, αν ερευνηθεί περισσότερο το προσιτό δημοτικό υλικό, θα κομίσει πολλά, ακόμη, παράλληλα.⁵

Το βέβαιο είναι ότι στο σεφερικό ποίημα, όπως άλλωστε και στο «Φιλεντέμ» (όπου, όμως, η ερωτική σκηνοθεσία μπερδεύεται σκόπιμα με τα άσπρα τριαντάφυλλα του περιβολιού) και στα δημοτικά τραγούδια, ο συνδυασμός *ρόδα στο μαντίλι* και οι συγγενικοί του σχετίζονται με (ερωτική) πρόκληση-προσφορά/δώρο και επιθυμητή ή παρεχόμενη αντιπροσφορά· η σύνδεση της περιγραφής ή της προσφοράς/δωρεάς οπωρικού (ροδιού, μήλου, απιδιού κτλ.) με την ερωτική και, συχνά, συζυγική απόλαυση είναι ένα παμπάλαιο μοτίβο στη νεοελληνική λογοτεχνία, μαρτυρημένο τουλάχιστον από τα υστερομεσαιωνικά χρόνια (ερωτική-«ιπποτική» μυθιστορία, ερωτική ποίηση πρώτων «προσωπικών» ποιητών της κρητικής λογοτεχνίας όπως ο Φαλιέρος, κ.ά.),⁶ είναι, λοιπόν, επόμενο για το μοτίβο να απαντά τόσο σε ερωτικά αφηγηματικά, λυρικά ή και διαλογικά κείμενα βελτίωσης («κωμικά»), όσο και σε κείμενα χειροτέρευσης («τραγικά»), όπως του κύκλου «Της απολησμονημένης/απαρνημένης» κτλ.

Ωστόσο, για την προέλευση ή τους δυνατούς συσχετισμούς του συνδυασμού *ρόδα στο μαντίλι* με άλλα «δια-κείμενα» δεν θα βιάζα ούτε τόσο μακριά ούτε τόσο σκολιά όσο πορεύεται ο Μ. Ζ. Κοπιδάκης,⁷ δηλαδή σε αναγωγή στα αιδοιακά ρόδια και ροδάκινα του αρχαιόγλωσσου πριαπικού επιγράμματος του Ζωνά. Ίσως, για τα νεοελληνικά κείμενα, η λύση είναι απλούστερη και πρέπει να αναζητηθεί αποκλειστικά στους πρώτους, υστερομεσαιωνικούς και αναγεννησιακούς, αιώνες διαμόρφωσης της νεοελληνικής δημώδους ποίησης.

Εκπλήρσει, μάλιστα, το ότι ο συνδυασμός απαντά νωρίς και έξω από το δημοτικό τραγούδι – αλλά προφανώς κάτω από την επίδρασή του –,⁸ στο μόνο γνωστό εκτενές αφηγηματικό ποίημα ενός ηθικοδιδασκτικού νοτάριου του Χάνδακα (Μεγάλου Κάστρου) της Κρήτης ήδη στα τέλη του 15ου αι. (σίγουρα πριν από το 1493)· έτσι, στην *Κοσμογέννηση* του Γεώργιου Χούμνου, στ. 1507-1510, το φίλιωμα του καταφερτζή γιου του Ισαάκ, του Ιακώβ, με τον ξεγελασμένο, αρχικά οργισμένο και κατόπιν μεγάθυμα ανεξίκαχο μεγαλύτερο αδελφό του, τον Ησαύ, ύστερα από τις περιβόητες σκηνές με τα πρωτοτόκια της φακής, το ψαγούλεμα των μαλλιαρών δερμάτων των εριφίων, και τον μακρόχρονο χωρισμό των αδελφών, περιγράφεται ως εξής:⁹

Πολλά 'φοβήθην Ιακώβ, πέμπει πολλά 'κ τα ζα του,
κανίσκιν πέμπει στον Ησαύ, να λογιαστού δικά του.
Και ο Ησαύ τα 'δέκτηκεν ως ρόδα στο μανδίλι,
σμίγουν ομάδα οι δυο αδελφοί και είς τον άλλο εφίλει.

Η εκφραστική πρωτοβουλία του Χούμνου αποκτά μεγαλύτερη σημασία, αν σκεφτούμε πως το απώτερο πρότυπό του, η Παλαιά Διαθήκη (το άμεσο είναι η λόγια βυζαντινή *Ιστορία Παλαιού*), είναι ιδιαίτερα αναλυτική στο σημείο αυτό, παρεμβάλλει μάλιστα, ανάμεσα στη μαζική αποστολή ζώων του Ιακώβ και στη συνάντησή του με τον Ησαύ, την ψυχολογικά ευεξήγητη για τον γεμάτο τύψεις και άγχος κανακάρη της πονηρής Ρεβέκκας σκηνή της ενύπνιας πάλης με τον Άνθρωπο/Θεό, *Γένεσις* 32.14 κ.ε.: η περιγραφή της συνάντησης των δύο αδελφών και των ευχαριστιών του Ησαύ για τα πλούσια δώρα του αδελφού του, που μας ενδιαφέρει ιδίως για τα χωρία 33.9-11:

είπεν δε Ησαύ: «Ἐστίν μοι πολλά, ἀδελφέ· ἔστω σοι τα σα.» Εἶπεν δε Ιακώβ: «Εἰ εὐρηκα χάριν ἐναντίον σου, δέξαι τὰ δῶρα διὰ τῶν ἐμῶν χειρῶν· ἐνεκεν τούτου εἶδον τὸ πρόσωπόν σου, ὡς ἀν τις ἰδοὶ πρόσωπον Θεοῦ, καὶ εὐδοκήσεις με· λαβέ τας εὐλογίας μου, ἄς ἡνεγκά σοι, ὅτι ἠλέησέν με ὁ Θεός καὶ ἐστίν μοι πάντα.» Καὶ ἐβίασατο αὐτόν, καὶ ἔλαβεν

είναι εύγλωττη για τη σημασία του δώρου (εὐλογία = «δώρα χαριετισμού»)¹⁰ αυτό μετασκευάζεται/παρομοιάζεται από τον Χούμνο – προφανώς πάνω στους λογότυπους του δημοτικού τραγουδιού – στο/με το κατεξοχήν «χαριετιστήριο δώρο», δηλ. την αρωματισμένη από τα (εσώκλειστα) τριαντάφυλλα μαντίλα/μαντίλι (αντίστοιχη, στις «προφορικές» εκείνες κοινωνίες, αλλά πιο λεπταίσθητη από τις κάθε λογής αστικές κασετίνες με ερωτικά ή συναισθηματικά θυμητάρια – rose-boxes –, από τα ποικίλα ραβασάκια – billets doux/gallants –, και από τα ακόμη πιο αμύριστα εκτενέστερα χειρόγραφα ή έντυπα κείμενα της φιλολογίας των stampe rosa, romanzi rosa).

Τελειώνοντας, και επειδή το παιγιδιάρικο κυπριακό ποίημα του Σεφέρη αναμιγνύει σε σοφές δόσεις τη λαγνεία της απόλαυσης με τη λαγνεία του κινδύνου, θυμίζω πως το περιεχόμενο μαντιλιού ως δώρο, πάλι σε βιβλικά συμφραζόμενα, μα τη φορά αυτή μακάβριο, απαντούσε και σ' έναν πρωιμότερο κρητικό ποιητή, τον πολυταξιδεμένο και πολύπαθο Λινάρδο Ντελαπόρτα, στο κύριο αυτοβιογραφικό-στοχα-

στικό έργο του *Ερωτήματα και αποκρίσεις Ξένου και Αληθείας* (γραμμ. στα χρόνια 1403-1411), στ. 1854 κ.ε.¹¹ εκεί η Ιουδίθ, αφού μεθύσει τον πολιορκητή Ολοφέρνυ προσφέροντάς του κρασί από έναν ασκόν γεμάτων/ οίνον με ηδύσματα πολλά... συγκερασμένον, παίρνει ως «αντιχάρισμα» το κομμένο κεφάλι του ξενιστή της:

έκοψεν το κεφάλιν του, τυλίσσει το εις μαντίλι,
επαίρνει την παιδίσκην της, εβγαίνουν εκ την τένταν

και το χαρίζει στους πολιορκημένους ομοεθνείς της για τα περαιτέρω:

εβγάνει δείχνει παρευθύς την κάραν του Ολοφέρνη,
φέρουν κοντάριν και εις αυτόν εμπήγουν το κεφάλιν
και ιστένουσίν το παρευθύς στο πύργωμα του κάστρου.

Αφού, λοιπόν, και η παραπάνω περιγραφή παρουσιάζει ενδιαφέρουσα απόκλιση από την αντίστοιχη βιβλική διήγηση (εκεί, *Ιουδίθ*, 13.8-10, 15: και αφείλεν την κεφαλήν αυτού απ' αυτού. Και απεκύλισε το σώμα αυτού από της στρωμένης και αφείλε το κωνώπιον [κουνουπιέρα] από των στύλων· και μετ' ολίγον εξήλθεν και παρέδωκεν τη άβρα αυτής την κεφαλήν Ολοφέρνου. Και ενέβαλεν αυτήν εις την πήραν των βρωμάτων αυτής. [...] Και προελούσα την κεφαλήν εκ της πήρας έδειξεν και είπεν αυτοίς: «Ιδού η κεφαλή Ολοφέρνου...», το κομμένο κεφάλι τυλίγεται στον ίδιο τον τσάκι όπου η Ιουδίθ είχε βάλει το ψωμί και τα τραγήματα/προσφάγια της προτού πάει να συναντήσει τον Ολοφέρνη, *Ιουδίθ*, 10.5: και έδωκεν τη άβρα αυτής ασκοπυτίνην οίνου και καψάκην ελαιού και πήραν επλήρωσεν αλφίτων και παλάθης και άρτων καθαρών και περιεδίπλωσε πάντα τα αγχεία αυτής και επέθηκεν αυτή), είναι και πάλι σαφές ότι η αγάπη/ψύχωση με τα μαντίλια/μαντίλες και το ερεθιστικό περιεχόμενό τους είναι μια κρητική υπόθεση πολύ πιο παλιά απ' ό,τι υποπτευόμασταν ως τώρα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ., πρόχειρα, Γ. Κεχαγιόγλου, «Ανατολίτικη γραμματεία, ευρωπαϊκός ανατολισμός και δυτικοί φανταζίστες στον Σεφέρη: η περίπτωση του “Πραματευτή από τη Σιδώνα”», *Ελληνικά* 52 (2002) 103-115, «Παλαμάς, Σικελιανός, Καζαντζάκης: κάποιες σκέψεις για το παστίτσιο του Σεφέρη “Πραματευτής από τη Σιδώνα”», στον τόμο *Κανίσκιον φίλιας. Τιμητικός τόμος για τον Guy-Michel Saunier*, Αθ. 2002, σσ. 289-309, όπου και συγκέντρωση της κύριας βιβλιογραφίας ως το 2000 (προδημοσιευμένα τμήματα ανακοίνωσης που βρίσκεται υπό δημοσίευση στα Πρακτικά του συνεδρίου του Πανεπιστημίου της Κύπρου «Γιώργος Σεφέρης, ο ποιητής του ελληνισμού»).
2. Γ. Π. Σαββίδης (επιμ.), *Γιώργος Σεφέρης, Ποιήματα*, Αθ. 1985, σ. 254.
3. Βλ. Κ. Κωστήου (επιμ.), «Κυπριακές» επιστολές του Σεφέρη (1954-1962). Από την αλληλογραφία του με τον Γ. Π. Σαββίδη, Λευκωσία 1991, σ. 124· αντίθετα, οι λιτότατες Σημειώσεις του Γ. Π. Σαββίδη στην έκδοση των *σεφερικών Ποιημάτων*, ό.π., σ. 341, περιορίζονταν στην εξής μόνον αναφορά: «Πρόβλ. το κρητικό λαϊκό τραγούδι “Φιλεντέμ” και άλλα παραπλήσια δημοτικά».
4. Γ. Π. Σαββίδης, «Μια περιδιάβαση. Σχόλια στο ...Κύπρον, ού μ' εθέσπισεν...», στον τόμο *Για τον Σεφέρη. Τιμητικό Αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της Στροφής*, Αθ. 1961, σσ. 373-374· Χρ. Παπάζογλου, *Γιώργος Σεφέρης, Ημερολόγιο Καταστρώματος, Γ': ...Κύπρον, ού μ' εθέσπισεν... / Georges Seféris, Journal de bord, III: ...Chypre, où [Apollon] m'ordonna par oracle...*, Paris-Aθ. 2002, σσ. 233-245, και ειδικότερα σσ. 239-242· Στ. Λαουμτζή, «Κ. Π. Καβάφης - Γ. Σεφέ-

- ρης και δημοτικό τραγούδι», *Γλαυκων* 1 (Νοέμ. 2001) 99-105, και ειδικότερα σσ. 103-104.
5. Έτσι, χρειάζεται ίσως να διερευνηθεί όλη η γκάμα της μαντίλας/μαντιλιού και ποδιάς, από το χειρομάντιλο και το κεφαλομάντιλο ως τον στηθόδεσμο (pectoralia fascia) και τα ποικίλα καλύμματα του κάτω μέρους του σώματος.
6. Βλ., πρόχειρα, το υλικό που μαζεύει ο Α. Fr. van Gemert, *Μαρίνου Φαλιέρου Ερωτικά Όνειρα...*, Θεσσ. 1980, σσ. 156-157, καθώς και το υλικό των λημμάτων απιδάκι (=αιδούο), απιδί(ν), μήλο(ν) του Ε. Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*, τ. 2, Θεσσ. 1971, σσ. 356-357 (Φαλιέρος, *Ιστορία και όνειρο* 422: να φάμε με γλυκότητα του πόθου μας τ' απιδί), 10, Θεσσ. 1988, σσ. 144-145 (ήδη από το μήλο της «Πάριδος κρίσεως» κ.ε., π.χ. *Διγ. Ακρ. Ζ* 1842: ανάστα, ρόδον πάντερπνον, μεμυρισμένον μήλον *Λίβιστρος* Esc. 659: αθεί το μήλον τής σαρκός· *Ερωτόκριτος* Γ 76: μη δώσεις έτοιου κηπουρού το μήλο να το φάγει· *Βέλλανδρος* 714: τα μήλα [μάγουλα] της εφέγγασιν από ψιλής θεωρίας· *Φλόριος* 811: τα μήλα του προσώπου των να φαίνονται ως ρόδα)· δυστυχώς δεν διαθέτουμε ακόμα το υλικό των λημμάτων ρόδο(ν), τρ(ι)αντάφυλλο(ν).
- Ανάλογη «απαιτήση δώρων» στο παλιότερο δημοτικό τραγούδι συζητά και το αξιανόγνωστο βιβλίο του G. Saunier, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Συναγωγή μελετών (1968-2000)*, Αθ. 2001, σσ. 461-465· το ζήτημα είναι να εντοπιστούν και απαιτήσεις/προσφορές ρόδων στο μαντίλι.
7. Μ. Ζ. Κοπιδάκης, «*Αριάδνη*». *Μια σπουδή στον ερωτικό Σεφέρη*, Αθ. 1988, σ. 30 κ.ε.
8. Όπως, άλλωστε, και στον *Απόκοπο του Μπεργαδή* (γραμμ. περ. 1430), όπως έδειξε πειστικά ο G. Saunier, ό.π., σσμ. 6, σσ. 103-122.
9. Γ. Α. Μέγας, *Γεωργίου Χούμου Η Κοσμογέννησις. Ανέκδοτον στιχούργημα του ΙΕ' αιώνας. Έμμετρος παράφρασις της Γενέσεως και Εξόδου της Παλαιάς Διαθήκης*, Αθ. 1975, σ. 110· προσαρμόζω ορθογραφία και στίξη και, σποραδικά, υιοθετώ περισσότερες γραφές του καλύτερου, Μαρικιανού κώδικα (η προηγούμενη, αποσπασματική έκδ. του F. H. Marshall, *Old Testament Legends from a Greek poem on Genesis and Exodus by Georgios Choumnos...*, Cambridge 1925, που θα μπορούσε να την έχει υπόψη του ο Σεφέρης, δεν περιέχει το κεφάλαιο των περιπετειών του Ησαΐ και του Ιακώβ).
- Είναι κρίμα που ο σοφότατος γνώστης του νεοελληνικού δημοτικού υλικού Γ. Μέγας απαξίωσε να σχολιάσει στις «Σημειώσεις» της έκδοσής του, σ. 187, την παρουσία της έκφρασης ως ρόδα στο μανδίλι, αν και την περιλαμβάνει στην «Εισαγωγή» του, σσ. 37-38, ανάμεσα «εις [τας] πεζάς φράσεις της Ιστορίας παλαιού [εις τας οποίας ο Χούμνος] δίδει μορφήν εξόχως ποιητικήν», θεωρώντας την ως μία από εκείνες όπου οι βιβλικές αφηγήσεις «παρείχον το ενδύσιμον εις τον στιχουργόν ν' ασκήση την φαντασίαν του, ν' αναλύση τα αισθήματα και τα πάθη των προσώπων, να διαζωγραφήση χαρακτήρας, ν' απεικονίση το φυσικόν περιβάλλον, μέσα εις το οποίον διαδραματίζονται τα γεγονότα, ν' αντήση εικόνας από τη φύσιν διά τας παρομοιώσεις του, να γράψη ωραίους στίχους».
10. Μολονότι, με δεδομένη τη σποραδική ωμότητα, υποκρισία και καιροσκοπισμό πολλών από τους πρωταγωνιστές της εβραϊκής Βίβλου, μπαίνει κανείς στον πειρασμό να σκεφτεί πως η αποστολή δώρων ως ρόδων στο μανδίλι θα μπορούσε να έχει την έννοια όχι ευλογίας-ευχαριστίας, αλλά κατάρας ή έστω «ξεφορτώματος» (πρβ., π.χ., την έννοια του γαλλικού envoyer sur les roses =στέλνω στα τσακίδια).
11. Μ. Ι. Μανούσακας, *Λεονάρδου Ντελλαπόρτα Ποιήματα (1403/1411)...*, Αθ. 1995, σσ. 276-277.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Κίονες - Χορδές / Πληγή στην πληγή: Συμπληρωματικά

Α. Στο μελέτημα του υπογράφοντος, Κίονες Χορδές Ιχθυευτικά,¹ αναφέρονται πέντε λογοτεχνικά έργα (τρία ποιήματα και δύο πεζά) στα οποία υπάρχει η εικόνα του αρχαίου ναού του οποίου οι κίονες του παρομοιάζονται με χορδές μουσικού οργάνου (λύρα, άρπα, κιθάρα) = Γιάλμαρ Γκούλμπεργκ, Δημήτρης Σιατόπουλος, Γιώργος Σεφέρης, Κύπρος Χρυσάνθης, Μένης Κουμανταρέας. Χαρακτηριστικά στις τρεις περιπτώσεις των ποιημάτων οι αναφορές είναι για τους κίονες του αρχαίου ναού στο Σούνιο [= της μαρμαρίνης/ λύρας τη μουσική ν' ακούσεις στάσου, («Σούνιο» του Γιάλμαρ Γκούλμπεργκ), Απόμακρα οι αρχαίες κολόνες, χορδές μιας άρπας αντηχούν ακόμη... («Επί ασπαλάθων...» του Γιώργου Σεφέρη), το αντίκριμά σου Σούνιο/ κιθάρα των ανέμων («Σούνιο» του Κύπρου Χρυσάνθη)].

Να επαναλάβουμε κάτι: Δύσκολη η απάντηση στο ερώτημα αν είχαμε επίδραση συνειδητή ή ασυνειδητή, έμμεση ή άμεση. Η μελέτη του διακειμενικού διαλόγου έχει προσφέρει ήδη μια πλούσια ορολογία για τις διάφορες παραλλαγές του θέματος: επαναγραφή, δάνειο, κρυπτομνησία, συνειρμός, παράλληλον, κοινή πηγή, επίδραση, μίμηση κ.λπ. από την οποία όμως δεν μπορούμε να επιλέξουμε ποιοι όροι μπορεί να αρμόζουν στην περίπτωση που εξετάζουμε.

Πάντως η γοητεία των πέντε αυτών κρίκων της λογοτεχνικής αλυσίδας επαυξάνεται με τον εντοπισμό δύο άλλων αποσπασμάτων του Μάρτιν Χάιντεγκερ, από το βιβλίο του *Διαμονές Το ταξίδι στην Ελλάδα*. Ο Μάρτιν Χάιντεγκερ, που πρωτοταξίδεψε στην Ελλάδα το 1962, αποτυπώνει την ίδια εικόνα: κίονες – χορδές για τους ναούς του Δία στη Νεμέα και του Ποσειδώνα στο Σούνιο.

[Στην περιοχή της Νεμέας] υψώνονται μονάχα τρεις μεμονωμένοι στύλοι που μιλούν ακόμη για τον αλλοτινό ναό του Δία: Μοιάζουν στο αναπεπταμένο τοπίο με τρεις χορδές μίας άρατης λύρας με την οποία οι άνεμοι παίζουν ίσως θερήνους που δεν μπορούν ν' ακούσουν οι θνητοί – απόηχους της φυγής των θεών.²

[...] στον ναό του Ποσειδώνα, στο ακρωτήρι του Σουνίου. [...] Πάνω στους απόκρημνους πρόποδες του βουνού υψώνονταν τα λευκά φωτεινά ερείπια του ναού μέσα στον ισχυρό θαλάσσιο άνεμο. Για τον άνεμο οι λιγιστοί όρθιοι στύλοι αποτελούσαν τις χορδές μίας άρατης λύρας, το τραγούδι της οποίας ο δήλιος θεός, που το βλέμμα του φθάνει μακριά, άφηγε να αντηχήσει στον νησιώτικο κόσμο των Κυκλάδων.³

Β. Στο μικρό μελέτημα της Μαρίας Τόμπρου, *Μια παλιόμψηστη ποιητική εικόνα*,⁴ αναφέρονται τρεις ποιητικές συμπτώσεις (*Ηρακλής μαινόμενος* του Ευριπίδη, *Κυπριακά ερωτικά ποιήματα* του 16^{ου} αιώνα, *Ημερολόγιο ενός αθέατου Απριλίου* του Ελύτη). Τα τρία ποιητικά κείμενα συναντούνται σε μια παρόμοια εικόνα δημιουργώντας έτσι έναν κοινό τόπο [= η συσώρευση πληγών / η πληγή πάνω στην πληγή].

Η αρχαία ελληνική γραμματεία μας παρέχει και άλλα δύο παρόμοια χωρία. Στην *Διάδα*, στη ραψωδία Ξ (στ. 130), οι αρχηγοί των Αχαιών (Αγαμέμνων, Οδυσσέας, Τυδείδης) είναι τραυματισμένοι. Αποσύρονται από τον πόλεμο και στη σύσκεψή τους, που ακολουθεί, ο Διομήδης προτρέπει να πάνε πίσω στη μάχη, να είναι όμως προσεχτικοί μήπως κάποιος πάρει πληγή στην πληγή [= μη που τις έλκει έλκος άρηται].

Και στο έργο του Σοφοκλή, *Οιδίπους επί Κολωνών*, η αναφορά στην πατροκτονία, μετά την αναφορά στην μετά της μητρός Ιοκάστης αιμομιξία, χαρακτηρίζεται ως νόσος επί νόσω [στίχος: 544 = Οιδίπους: Παπαί, δευτέραν έπαισας επί νόσω νόσον].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σάββας Παύλου, *Κίονες – Χορδές Ιχθυευτικά*, περ. *Ακτή*, Λευκωσία, Χειμώνας 1994, αρ. 21, σ. 82-88.
2. Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Διαμονές Το ταξίδι στην Ελλάδα*, εισαγωγή μετάφραση Γιώργος Φαράκλας, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1998, σ. 51.
3. Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Διαμονές Το ταξίδι στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 81. Σύμφωνα με την εργασία του Νίκου Γιανναδάκη, *Κατάλογος Βιβλιοθήκης Γιώργου και Μαρώς Σεφέρη*, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο 1989, ο Σεφέρης είχε στη βιβλιοθήκη του ένα μόνο βιβλίο του Μ. Χάιντεγκερ [= *Τι είναι η Φιλοσοφία*], σε γαλλική μετάφραση].
4. Μαρία Τόμπρου, *Μια παλίμψηστη ποιητική εικόνα*, *Μικροφιλολογικά*, 3 (άνοιξη 1998) 36.

Σάββας Παύλου

«Γράμμα στη μητέρα»:

Μια πιθανή σχέση του Κ. Μόντη με τον Σ. Κουαζιμόντο

Με αφορμή τη βράβευση του ιταλού ποιητή Σαλβατόρε Κουαζιμόντο (1901-1968) με το Νομπέλ λογοτεχνίας, δημοσιεύονται σε τρία κυπριακά περιοδικά μεταφράσεις ποιημάτων του ή και σημειώματα για τον συγγραφέα. Η μετάφραση του ποιήματος «Γράμμα στη μητέρα» (από τον Θ. Σοφοκλέους, *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 1, Οκτώβριος 1960, σ. 17) ενδεχομένως λειτούργησε ως ερέθισμα (και από την άποψη της τεχνοτροπίας) για το συνθετικό *Γράμμα στη μητέρα* (1965) του Κώστα Μόντη (1914-2004), που ήταν ένα από τα μέλη της «πνευματικής ομάδας» του περιοδικού.¹ Στο νεότερο ποίημα του Κουαζιμόντο εμφανίζεται ένας ομιλητής-ποιητής που απευθύνει τον λόγο στην απύσχα μητέρα του και της εκθέτει τα πάθη και τις ανησυχίες του. Η τεχνική αυτή του ανεπίδοτου γράμματος του ποιητικού υποκειμένου προς την απύσχα (ή ήδη νεκρή;) μητέρα του αξιοποιείται με ανάλογο τρόπο στα τρία συνθετικά *Γράμματα στη μητέρα* (1965, 1972 και 1980 αντίστοιχα) του Κ. Μόντη, τα οποία κατέχουν ξεχωριστή θέση στην ποίησή του. Ο ελεύθερος και αναλυτικός στίχος, η αποστροφή του λόγου προς την κατεξοχήν «γλυκυτάτη» μορφή της μάνας και ο έντονα δραματικός και εξομολογητικός χαρακτήρας του ποιήματος διευκολύνουν τον ποιητή να εκθέσει τις εσωτερικές ανησυχίες και συγκρούσεις που ταλανίζουν το ποιητικό υποκείμενο, τις ταραγμένες σχέσεις του με τον εαυτό του και με τον κόσμο ή τη νοσταλγία του για τα ανέμελα παιδικά χρόνια και για τη χαμογελαστή μορφή της μητέρας.

Ας σημειωθεί εδώ ότι ο νεότερος Παντελής Μηχανικός (1926-1979) είχε ήδη

δημοσιεύσει στα *Κυπριακά Γράμματα* (τχ. 199, Ιανουάριος 1952, σ. 2) ένα περίπου ανάλογο ποίημα με τον τίτλο «Γράμμα», στο οποίο ο ομιλητής απευθύνεται και πάλι σε δεύτερο γραμματικό πρόσωπο στη μητέρα του για να την πληροφορήσει ότι νιώθει την αγάπη της να λειτουργεί μάλλον αρνητικά και ανασταλτικά στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που του προκύπτουν στον άξενο κόσμο «των ζαλισμένων μας πεπειθήσεων»: «Αγαπητή μου μητέρα,/ Η Αγάπη σου,/ σε πληροφορώ/ μου δυσκολεύει τη ζωή./ Εδώ πέρα δεν υπάρχει άλλη διέξοδος./ Περιπατώ στους δρόμους/ με την ύπαρξή μου γραμμένη κάτω απ' τα παπούτσια μου,/ που τη ζουλεί το κάθε μου πάτημα» κτλ.² Εξάλλου, ένα χρόνο μετά την έκδοση της συλλογής *Γράμμα στη μητέρα και άλλοι στίχοι* του Κ. Μόντη, εμφανίζεται στα *Κυπριακά Χρονικά* (τχ. 53, Ιούνιος-Ιούλιος 1966, σ. 116) νεανικό ποίημα με τον τίτλο «Γράμμα στη μητέρα» που υπογράφει ο άγνωστος Σωτήρης Σωτηρίου.

Βέβαια, αν ψάξει κανείς, θα μπορούσε να βρει και άλλα δείγματα από τη νεοελληνική ποίηση, στα οποία η αποστροφή του λόγου προς τη μητέρα ευνοεί την εσωτερική αναδίπλωση και την εξομολογητική διάθεση του ποιητικού υποκειμένου. Ό,τι και να συμβαίνει, το μεταφρασμένο «Γράμμα στη μητέρα» του Σ. Κουαζιμόντο ενδέχεται να έδωσε ερεθίσματα στον Κ. Μόντη για να συνθέσει τα δικά του *Γράμματα στη μητέρα* με τον τρόπο που τα συνέθεσε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αρχικά δημοσιεύονται στη *Νέα Εποχή*, με την υπογραφή Π. σημείωμα για τον Κουαζιμόντο και τα ολιγόστιχα ποιήματα «Στο καινούριο φεγγάρι» και «Οι στρατιώτες κλαίνε τη νύχτα» (τχ. 12, Φεβρ. 1960, σ. 22). Περίπου έναν χρόνο αργότερα, η Μ. Δαλμάτη κάνει λόγο για τον ποιητή στα *Κυπριακά Χρονικά* και αποδίδει στα ελληνικά το ποίημά του «Vento a Tindari» (τχ. 12, Μάρτιος 1961, σ. 197-199).

2. Βλ. Παντελής Μηχανικός, *Ποιήματα*, επιμ. Φ. Σταυρίδης & Θ. Νικολάου, Λευκωσία, Χρυσοπολίτισσα, 1982, σ. 19. Ανήκει στη συλλογή *Παρεκκλίσεις, Σημειώσεις Ημερολογίου 1952-54*, που βραβεύτηκε σε διαγωνισμό του περιοδικού *Κυπριακά Γράμματα* και εκδόθηκε αυτοτελώς το 1957.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Μια ευχαριστήρια κάρτα του Κώστα Ταχτσή
προς τον Στέλιο Γεράνη

Ο ποιητής Στέλιος Γεράνης (1920-1993) απέστειλε στον Κώστα Ταχτσή —τεκμήριο αναγνώρισης της λογοτεχνικής προσφοράς και αξίας του¹— ορισμένα από τα βιβλία του, συνοδευόμενα από σχετική επιστολή του. Μέσα σ' αυτά ήταν και ο *Διάλογος με τον Διονύσιο Σολωμό* (Αθήνα 1978, εκδ. «Θερμοπύλες»). Είτε επειδή επρόκειτο για το τελευταίο, τότε, βιβλίο του ποιητή Γεράνη, είτε επειδή το έμπειρο μάτι του Ταχτσή διέβλεψε το ενδιαφέρον και την ποιότητά του, είτε επειδή το όνομα

του Σολωμού σαγηνεύει διαχρονικά το φιλαναγνώστη, πολλώ δε μάλλον το λογοτέχνη, είτε ακόμη γιατί έκρινε σκόπιμο ο Ταχτσής ότι μια πρότερη ανάγνωση (διάβασα ήδη) επιβαλλόταν, πριν ευχαριστήσει εγγράφως το συγγραφέα του για τα δώρα και τη φιλόφρονα επιστολή του, από τα αποσταλέντα έργα διάβασε μόνον αυτό, και έπειτα απάντησε στον αποστολέα τους.

Ως προς τα άλλα αποσταλέντα βιβλία αδυνατούμε να συμπεράνουμε από τα γραφόμενα ποια ήταν αυτά (εικάζουμε ότι ήταν τα εκδοθέντα τελευταία και προφανώς ανάμεσά τους η παλαιότερη, αλλά πολύ καλή και ευμενώς κριθείσα Παθολογία), γνωρίζουμε όμως ότι από πλευράς ποιητικών συλλογών του Γεράνη είχαν δημοσιευθεί μέχρι το τέλος του 1979 (χρονολογία της ευχαριστήριας επιστολής Ταχτσή) τα εξής, πλην του προαναφερθέντος, έργα: *Μεταπτώσεις* (1944), *Πορεία προς το φως* (1949), *Άνεμοι στο τέλμα* (1951), *Ένας καιρός ετοιμοθάνατος* (1955), *Παθολογία* (1960), *Ο χορός των χρωμάτων* (1964), *Ένας ψαλμός αιμόφυρτος* (1969), το βραβευμένο με το Κρατικό Βραβείο Ποίησης *Τα μικρά μου θαύματα* (1974) και *Η παθολογία και τα μικρά μου θαύματα σε β' έκδοση από κοινού με τις Θανάσιμες απουσίες* (1975). Από τα μελετήματα του Στέλιου Γεράνη, αν κάποιος μπορούμε να θεωρήσουμε άμεσα ενδιαφέρον για τον Κώστα Ταχτσή, αυτό θα ήταν *Ο Πειραιάς και οι ποιητές του* (1971).

Ο Στ. Γεράνης προφανέστατα έχει διαβάσει τα έργα του Κ. Ταχτσή. Εξάλλου, από το περιοδικό του Πειραιά, του οποίου υπήρξε πνεύμονας και βασικός συντελεστής -εννοούμε *Το Περιοδικό μας*, όπου έγραφε τη στήλη της κριτικής για την ποίηση- γνώριζε οπωσδήποτε την ποιητική παρουσία και τη συγγραφική διαδρομή του Ταχτσή. Παρεμπιπτόντως, το καλό αυτό περιοδικό έντυπο εκδόθηκε το 1958, όταν ήδη ο Ταχτσής είχε δημοσιεύσει τις ποιητικές συλλογές του *Δέκα ποιήματα* (1951), *Μικρά ποιήματα* (1952), *Περί ώραν δωδεκάτην* (1953), αλλά και τις γνωστότερες *Συμφωνία του Μπραζίλιαν* (1954) και *Καφενείο το Βυζάντιο* (1956). Πάντως, μετά το διάστημα που και ο ίδιος ο Ταχτσής αναφέρει, τη δεκαετία δηλαδή της ανά τον κόσμο περιπλάνησής του, γνωρίζουμε ότι εγκατέλειψε την ποίηση και κατά συνέπεια ο Γεράνης τα καλά λόγια του μάλλον τα έγραψε για τα επιτυχημένα πεζογραφικά έργα *Το τρίτο στεφάνι* και *Τα ρέστα*. Η μνεία στην επιστολή Ταχτσή του έργου του *Η γιαγιά μου η Αθήνα*, που είχε κυκλοφορήσει μέσα στο 1979, φαίνεται να υποδηλώνει ότι ο Γεράνης δεν το γνωρίζει ή δεν το έχει διαβάσει.

Η απάντησή Ταχτσή, την οποία παραθέτουμε αυτούσια και χωρίς παρεμβάσεις στη συνέχεια, γραμμένη σε κάρτα με έντυπη τη διεύθυνσή του και χειρόγραφο, συμπληρωμένο εκ των υστέρων, το όνομά του, αποτελεί χρήσιμο τεκμήριο του χαρακτήρα, του τρόπου σκέψης, καθώς και του τρόπου ζωής του, όπως αφήνονται με λεπτό τρόπο να διαφανούν τα παραπάνω στα γραφόμενά του. Ως προς τον Γεράνη, η μελλοντική έκδοση ολόκληρης της αλληλογραφίας του πιστεύουμε ότι θα καταδείξει όχι μόνο τη γνωστή ποιητική του προσφορά, αλλά και την κριτική (ιδίως στην ποίηση) συμβολή του, εκ παραλλήλου με την ευρύτερη και πολύ καιρία ανάμειξή του σε θέματα Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.²

18.12.79

Αγαπητέ μου κ. Γεράνη,

Ευχαριστώ για τα καλά σας λόγια και για τα βιβλία που είχατε την καλωσύνη να μου στείλετε – διάβασα ήδη μ' ενδιαφέρον το «Διάλογος με τον Διονύσιο Σολωμό». Η ποικίλη δράση σας στο χώρο των Γραμμάτων μας δεν μου ήταν άγνωστη,³ μόνο που η αδιάκοπη απουσία μου απ' την Ελλάδα κατά τη δεκαετία 1954-64, αλλά και μια φυσική συστολή προκειμένου για προσωπικές επαφές με ανθρώπους των Γραμμάτων, μ' εμπόδισαν να γνωρίσω πολλούς αξιόλογους απ' αυτούς τότε που έπρεπε, και τελευταία βλέπω ελάχιστα ακό / μα και πολλούς παλιούς φίλους, είναι τόσα πράγματα που δεν έχου- με κάνει, που δεν κάνουμε, που ίσως δεν προλάβουμε να κάνουμε ποτέ τώρα πια, δε συμφωνείτε; Κι απ' αυτή την άποψη, το γράμμα σας μου δημιούργησε ανάμικτα αισθήμα- τα: εύλογη ευχαρίστηση, αλλά πρόσθεσε κάτι και στο άγχος μου. Πώς να «προχωρή- σει» πια κανείς, πώς;

Θα 'θελα πολύ να μπορούσα να σας έστειλα σαν αντίδωρο κι έκφραση εκτίμησης το νέο μου βιβλίο – Η γιαγιά μου η Αθήνα, αθύρματα που δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς εδώ κι εκεί – αλλ' ο εκδότης μου, φευ, μετά βίας μου δίνει 20 αντίτυπα. Δεχθήτε λοιπόν τις ειλικρινείς ευχές μου για τον Καινούργιο Χρόνο -

Με πολλή εκτίμηση
Κ. Ταχτσής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Στ. Γεράνης συνήθιζε να στέλνει τα βιβλία του, για μια πρώτη γνωριμία, και να ανανεώνει τη γνωριμία αυτή με την αποστολή των κατά καιρούς νέων έργων του, σε ομοτέχνους του, που εκτι- μούσε το έργο τους. Η λογοτεχνική αυτή επικοινωνία υπήρξε και ο λόγος που ήταν πολύ αγαπη- τός στον καλλιτεχνικό κόσμο, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τη συμμετοχή του σε ποικίλες εκδηλώσεις του χώρου του, καθώς και στα συνδικαλιστικά ζητήματα των λογοτεχνών.
2. Βλ. Στέλιος Γεράνης, *Ποίηση Α' 1943-1960*, Εισαγωγή-Φιλολογική επιμέλεια Θεοδότης Πυλαρινός, Αθήνα 1998, εκδ. Σοκόλη, Εισαγωγή, σ. 9-68.
3. Σημειώνουμε ότι ο Στ. Γεράνης, εκτός από σημαντικούς ποιητές, υπήρξε εξαιρετικός κριτικός, πεζογράφος, εκδότης ή διευθυντής περιοδικών, μελετητής της νεοελληνικής λογοτεχνίας με βιβλία για τον Κ. Βάρναλη και τον Κ. Καρυωτάκη, και ανθολόγος, που έσκυψε με υπομονή και μεράκι, πλην των άλλων, και στο έργο των ποιητών του Πειραιά. Ακόμη δημοσιογράφησε σε διάφορες εφη- μερίδες, ασχολούμενος με θέματα του πνεύματος και της λογοτεχνίας, και συμμετέσχε με επιτυ- χείς θητείες σε θέσεις ανώτερες σε πνευματικά σωματεία, συλλόγους κ.ά.

Θεοδότης Πυλαρινός

Ποίημα του Μ. Σαχτούρη στα Κυπριακά Χρονικά

Τον Μάιο του 1961 δημοσιεύεται στο περιοδικό *Κυπριακά Χρονικά* της Λευκω- σίας (τχ. 7, σ. 298), ενδεχομένως με τη μεσολάβηση της Τατιάνας Γκρίτση-Μιλ- λιέξ, το παλαιότερο, πιθανώς αθησαύριστο, ποίημα του Μίλτου Σαχτούρη «Η φωτιά».¹ Όπως αναφέρεται σε ανυπόγραφο σημείωμα που προτάσσεται στο ποίημα,

αυτό εμφανίζεται για πρώτη φορά στα *Κυπριακά Χρονικά* και «ανήκει περισσότερο στον κύκλο της συλλογής *Με το πρόσωπο στον τοίχο* του 1952 παρά στον τελευταίο που αντιπροσωπεύεται με τον *Περίπατο* (1960)». Πάντως, «*Η φωτιά*» δεν περιλαμβάνεται στη συγκεντρωτική έκδοση των *Ποιημάτων (1945-1971)* του Μ. Σαχτούρη (εκδ. Κέδρος, 1988). Ενδεχομένως ο ποιητής έκρινε ότι το κείμενο αυτό (που ολοκληρώθηκε στις 4 Μαρτίου 1948) δεν χωρούσε να ενταχθεί στις μεταγενέστερες συλλογές του. Παρά την αυξημένη σκοτεινότητα και τις υπερρεαλιστικές εικόνες που χαρακτηρίζουν το νεότερο αυτό ποίημα, μπορεί κανείς να συνδέσει το αρνητικό κλίμα του με τα δύσκολα χρόνια του εμφύλιου σπαραγμού.

Η φωτιά

Πρέπει να βγεις μες στη φωτιά
σε λίγο θα νυχτώσει
δε θα προφτάσεις να μαζέψεις τις πλεξούδες της
η παγωνιά θα τις τυλίξει μ' αίμα
ο άνθρωπος με τη μάσκα θ' ακονίζει το μαχαίρι του
πομπή παπάδες θα προσεύχονται για την ψυχή του
πρέπει να βγεις μες στη φωτιά
το σπίτι χτίστηκε με χιόνι κι άμμο
τώρα φυτεύουνε τον κήπο οι άγγελοι
πλάι στο φούρνο ψήνουν τα ψωμιά
πλάι στο φούρνο τραγουδάνε τα παιδιά
είναι η κόλαση
ο ήλιος κλαίει
πρέπει να βγεις μες στη φωτιά
κατάρρα στα τραγουδία σου
κατάρρα στα όνειρά σου
πρέπει να βγεις μες στη φωτιά
με τα φιλιά που έκαψες
με τα κλειδιά που πέταξες
με τη χρυσή καδένα της καρδιάς της
με τα γλυκά τα μάτια της
τα φοβισμένα μάτια της
πρέπει να βγεις μες στη φωτιά
σε λίγο θα νυχτώσει.

4 Μαρτίου 1948

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ας σημειωθεί ότι, εκτός από τον Μ. Σαχτούρη, και άλλοι γνωστοί και καταξιωμένοι λογοτέχνες από τον ευρύτερο χώρο του ελληνισμού στέλνουν συνεργασία τους στα *Κυπριακά Χρονικά*, ενδεχομένως και με τη μεσολάβηση της Τ. Γκρίτση Μιλλιέξ (η οποία διέμενε στην Κύπρο στα χρόνια 1959-1971): ανάμεσα σ' αυτούς περιλαμβάνονται και οι Νόρα Αναγνωστάκη, Μ. Αναγνωστάκης, Ελένη Βακαλό, Δ. Δασκαλόπουλος, Γ. Ιωάννου, Ν. Κάσδαγλης, Χρ. Μηλιώνης, Δ. Παπαδίτσας, Γ. Σεφέρης και Γ. Σκαρίμπας. Βλ. Α. Παπαλεοντίου κ.ά., «Ευρετήριο του περιοδικού *Κυπριακά Χρονικά* (Λευκωσία 1960-1972)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 27 (2001) 451-540.

Λ. Π.

Οι επιμέλειες βιβλίων από τον Θεοδόση Νικολάου

Εκτός από τα δικά του βιβλία (*Ρίζες στο χώμα*. Κύπρος [1958]: Παπαδιαμάντης: *Σύντομο σχεδιάσμα βίου και θεωρίας του έργου του*. Κύπρος 1961: *Ο ποιητής T.S. Eliot*. Κύπρος 1969: *Πεπραγμένα, ποιήματα*. Κύπρος 1980: *Εικόνες, ποιήματα*. Κύπρος 1988: *Η πνευματική φυσιογνωμία της Αμμοχώστου* [κείμενο διάλεξης]. *Σύνδεσμος Μητέρων Εκτοπισθέντων Αμμοχώστου*, 1983)¹ ο Θεοδόσης Νικολάου (10 Μαρτίου 1930 - 8 Φεβρουαρίου 2004) επιμελήθηκε εντελώς αφιλοκερδώς και αριθμό εκδόσεων φίλων ή γνωστών του, πάντοτε με την ίδια αγάπη και φροντίδα, χωρίς να γνιιάζεται για προσωπικές ταλαιπωρίες (ταξίδια σε τυπογραφεία της Λευκωσίας ή μετακινήσεις για βιβλιογραφική τεκμηρίωση). Οι εκδόσεις αυτές κατά κανόνα δεν αναφέρουν τον επιμελητή, δείγμα τυπικό της μετριοφροσύνης του Θ. Νικολάου, ο οποίος λειτουργούσε με αντιλήψεις παραδοσιακού ζωγράφου εικόνων. Πολύ σπανίως η παρουσία του επιμελητή υποδηλώνεται με κάποιο ουσιαστικό εισαγωγικό κείμενο (π.χ. βιβλία Ξ. Πάτσαλου και Π.Ν. Κακολής).

Ένας προκαταρκτικός κατάλογος των βιβλίων που επιμελήθηκε ο Θεοδόσης Νικολάου παρουσιάζεται παρακάτω:

1. Φώτος Χατζήσωτηρίου, *Μάρτυρες, [διηγήματα]*. Κύπρος 1957. – 2. Αντώνης Κωνστ. Ηλιάκης, *Γοτθικά παράθυρα, ποιήματα*. Κύπρος [1958]. – 3. Ξενής Πάτσαλος, *Ποιήματα*. Κύπρος: «Κλαμπ 2001», 1978. – 4. Θεόδωρος Μαρτέλλος, *Ουτοπία, νουβέλλα*. Κύπρος: Εκδόσεις Ο Κύκλος, 1981. – 5. Παντελής Μηχανικός, *Ποιήματα, συλλογές και άλλα*. [Επιμ. με τον Φοίβο Σταυρίδη]. [Λευκωσία]: Εκδόσεις Χρυσοπολίτισσα, 1982. – 6. Κυριάκος Χατζηγιάννου, *Τα εν διασπορά της δεκαετίας 1979-1989*. Τόμος τιμητικός για τα ογδοντάχρονά του. [Επιμ. με την Κλαίρη Αγγελίδου]. Λευκωσία 1989. – 7. Ογδοντάχρονα Κυριάκου Χατζηγιάννου: Το πρόγραμμα της εκδήλωσης και οι χαιρετισμοί. Αρχαίο Θέατρο Κουρίου, Τετάρτη, 5 Ιουλίου 1989. – 8. Παντελής Ν. Κακολής, *Στην μέση όγκο πολιτισμών, ποιήματα* = Pantelis N. Kakolis, *Between two Cultures, poems* (δίγλωσση έκδοση). Λευκωσία 1995. – 9. Φώτος Χατζήσωτηρίου, *Μάρτυρες, διηγήματα*. [Δεύτερη έκδοση εμπλουτισμένη με επτά διηγήματα]. Λευκωσία 2001.²

Το σύντομο αυτό κείμενο ας θεωρηθεί ως πρώτο μικρό μνημόσυνο στον σπουδαίο ποιητή και σπάνιο άνθρωπο που ο ελληνισμός έχασε πρόσφατα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα βιβλία του *Πώς αναλύουμε αισθητικά ένα ποίημα*. [Αθήνα]: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου και Σιας Α.Ε. και *Το σπίτι, ποίημα*. Αθήνα: Νεφέλη 2002, εκδόθηκαν με επιμέλεια των αντίστοιχων εκδοτικών οίκων. Η εκδοτική επιμέλεια των λευκωμάτων Γεωργίου [χ.τ. 1971/1972;], για των ζωγράφου Γ. Πόλ Γεωργίου (όπου πολλές χειρογραφήσεις του Θ. Νικολάου), καθώς και του δίγλωσσου *Κύπρος: Σκιές στον τοίχο*, *Εικόνες John Corbidge, Ποίηση Θεοδόση Νικολάου*, [Λευκωσία]: Κυπριακή Τράπεζα Αναπτύξεως Λίμιτεδ, 1993, πρέπει να έγιναν από κοινού με τους ζωγράφους.

2. Οι εκδοτικές επιμέλειες του Θ. Νικολάου αρχίζουν και τελειώνουν με βιβλίο του ίδιου συγγραφέα. Εδώ ας προστεθεί ένα ακόμη αθηναϊστο –παλαιότερο και ίσως αποκηρυγμένο– πεζογράφημα του Φ. Χατζήσωτηρίου («Ήρτεν ο Αντώνης της Τζερκακούς», περ. *Κυπριακή Επιθεώρηση*, 18 (Οκτ. 1943): 11.

Φοίβος Σταυρίδης

Χειρόγραφο ποίημα του Τ. Ανθία από Τα σφυρίγματα του αλήτη
(Από το αρχείο του περιοδικού Νέα Εποχή)

Από τύχη σώθηκαν έως σήμερα δυο χειρόγραφα ποιήματα του Τ. Ανθία από την πιο γνωστή συλλογή του, Τα σφυρίγματα του αλήτη (Αθήνα 1929· επανεκδόθηκε άλλες έξι φορές έως το 1956). Τα εντόπισε σε αθηναϊκό τυπογραφείο ο Γ. Βαλέτας και τα έστειλε κάποια στιγμή στον ποιητή Αχιλλέα Πυλιώτη, τότε διευθυντή του περιοδικού Νέα Εποχή (Λευκωσία 1959 κ.ε.). Τα δυο ιδιόχειρα ποιήματα, «Αλητισμός» και «Νύχτα λυτρωμού», είναι γραμμένα στο πίσω μέρος τεσσάρων πανομοιότυπων φυλλαδίων, στα οποία διαφημιζόταν βιβλία του εκδοτικού οίκου Γ. Τσουκαλά (Στοά Φέξη 126, Αθήνα), τα οποία κυκλοφόρησαν λίγο προτού ο Ανθίας αρχίσει να συντάσσει τα Σφυρίγματά του. Ανάμεσα στα βιβλία του καταλόγου περιλαμβάνεται και η συλλογή διηγημάτων του Δ. Βουτυρά Τροφή στο θάνατο [1926]. Είναι φανερό ότι η έλλειψη χαρτιού αναγκάζει τον Ανθία να χρησιμοποιήσει το πίσω μέρος διαφημιστικών φυλλαδίων και για την τελική μορφή των ποιημάτων του. Αναπαράγεται εδώ το ποίημα «Αλητισμός», στο οποίο τόσο η καθαρογραμμένη μορφή του όσο και η τυπογραφική οδηγία που αναγράφεται στο πάνω μέρος της σελίδας («Σημ. Προσέχτε, σας παρακαλώ, την ορθογραφία και τα σημεία στίξεως. Όσα είναι υπογραμμισμένα να γίνουν με διαφορετικά στοιχεία. Όχι, βέβαια, ημίμαυρα») μαρτυρούν ότι πρόκειται για την τελική μορφή του κειμένου. Ωστόσο, στην έκδοση των Απάντων δεν εφαρμόζονται οι οδηγίες αυτές, ενώ υπάρχουν και μικρές αλλαγές. Ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή την ευγενική κυρία Μαρία Πυλιώτου, χήρα του αειμνήστου Αχ. Πυλιώτη, που μας παραχώρησε από το αρχείο της Νέας Εποχής αντίγραφο των ιδιόχειρων ποιημάτων του Ανθία.

Μ-Φ

Σημ. Προσέχτε, σας παρακαλώ, την ορθογραφία
και τα σημεία στίξεως. Όσα είναι υπογραμμισμένα
να γίνουν με διαφορετικά στοιχεία. Όχι, βέβαια, ημίμαυρα.
Τ. ΑΝΘΙΑ χίτα.

“ΤΑ ΣΦΥΡΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΛΗΤΗ”

ΑΛΗΤΙΣΜΟΣ

— “Τι κραιφός, τί φραιφός,
” αούτα μ’ αούτο ο ζαμφορός!” —

Τέκνα μιν, παραμιν,
πην κατέ μιν και γιν
μ’ έορ’ α’ το έο εαυτο μου,

αόχει ιονιόφι σην γοι και τιν ζαμιά τιν ζαμιν.

2

- "Σήμερις ἔχοντες ψυχαί
 " μ' ἔν δὲ δὴ ἴσως οὐκ ἔστιν ἄρα φέρει." -

Με' εἶνα σὺν τῷ ψυχῶν
 ἔδω' ἢ μὴ μ' ὅσοι ἔσονται
 πάντα μετ' ἔσονται, οὐκ ἔστιν ἄρα
 καὶ εἰ νομῶμεν μὴ γὰρ, γινώσκω καὶ σὺν.

3

- "Κατὰ τοιαύτην ἔστιν μαρτυρῶν
 " καὶ ἔστιν οὐκ ἔστιν ἄρα." -

Φυλακὴν μαρτυρῶν, μαρτυρῶν ἔστιν,
 ὡς οὐκ ἔστιν οὐκ ἔστιν ἄρα
 οὐκ ἔστιν οὐκ ἔστιν ἄρα
 εἰ' ὅ' ἔστιν οὐκ ἔστιν ἄρα μὴ ἔστιν ἄρα ἔστιν.

4

- "Δὲν ἔστιν ἄρα. ἔστιν καὶ ἄρα;
 " Σὺν μὴ ἔστιν ἄρα ἔστιν ἄρα." -

ἔστιν καὶ ἔστιν ἄρα ἔστιν
 ἔστιν οὐκ ἔστιν ἄρα μὴ ἔστιν,
 ἔστιν ἔστιν καὶ μετ' ἔστιν ἄρα...
 ἔστιν ἔστιν ἔστιν ἄρα μὴ ἔστιν ἄρα ἔστιν.

5

- "Ὅ! ἔστιν ἄρα, ἔστιν ἄρα,
 " ἔστιν ἄρα μὴ ἔστιν ἄρα ἔστιν ἄρα!" -

ἔστιν ἔστιν ἄρα ἔστιν,
 ἔστιν ἔστιν ἄρα ἔστιν
 ἔστιν ἔστιν ἄρα ἔστιν
 ἔστιν ἔστιν ἄρα ἔστιν ἄρα ἔστιν.
 T. ΑΝΘΩΝΙΟΣ